

Praktisch politieoptreden in roerige tijden

De Amsterdamse vreemdelingendienst
tijdens de Eerste Wereldoorlog

Frank Hoogewoning
Auke J. van Dijk

Praktisch politieoptreden in roerige tijden

De Amsterdamse vreemdelingendienst
tijdens de Eerste Wereldoorlog

Frank Hoogewoning
Auke J. van Dijk

Praktisch politieoptreden in roerige tijden. De Amsterdamse vreemdelingendienst tijdens de Eerste Wereldoorlog / Frank Hoogewoning, Auke J. van Dijk – Amsterdam, Politie Eenheid Amsterdam –III. Met lit. opg.

Omslagfoto's: Beeldbank Amsterdam (voorzijde) en Auke J. van Dijk (achterzijde).

Vormgeving: Frank Hoogewoning

Druk: EZbook.nl

ISBN 978-94-914-5657-2

NUR 686, 823

© Frank Hoogewoning en Auke J. van Dijk 2017

Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt worden in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of door fotokopieën, opname, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteurs.

Inhoud

Voorwoord	5
1. Politiewerk in een complex krachtenveld	7
1.1 De essentie van politiewerk	7
Handelen naar bevind van zaken	8
Gezagsvermenigvuldiging	8
Vreemdelingen en hulporganisaties	9
Neutraliteit	10
Ingewikkelde context	10
1.2 Uitvoering van vreemdelingentoezicht in Amsterdam	10
1.3 De documenten	11
1.4 Ontsluiting van het materiaal	12
1.5 Opbouw	12
2. Schets van de context	13
2.1 Mobilisatie en concentratie	13
2.2 Vreemdelingenwet 1849	14
2.3 Vestigingsverdrag Nederland-Duitsland	15
2.4 Oorlogsrecht en neutraliteitsverklaring	16
2.5 Het Amsterdamse politiekorps	17
3. Toezicht op vreemdelingen 1914-1918	19
3.1 Strikte handhaving van de Vreemdelingenwet	19
Uitzetting naar Duitsland	20
Lokale variatie	21
Capaciteitsproblemen	21
Militaire belangen	23
Voldoende middelen van bestaan	24
3.2 Onvoorwaardelijke toelating: ontvangst met open armen	25
Hulpcomités	28
Particuliere opvang	31
Opvanglocaties	31
Terugkeer	33

Reisbescheiden	36
Ongewenste elementen	37
Prostitutie	41
Neutraliteitsschending	42
Naar Engeland	46
Geïnterneerden	50
Uitwisseling tussen politiediensten	50
Deserteurs	53
Minderjarigen	61
Casus Horáková en Fichtenwald	61
Casus Böckermann	63
Besmettelijke ziekten	65
Spionage	68
Vreemdelingenreglement	69
4. Overpeinzingen	73
4.1 De aanwezigheid van vreemdelingen	73
4.2 De hoofdcommissaris en de autoriteiten	75
4.3 Praktische bezwaren	77
4.4 Verleden en heden	79
Bijlage 1. Secties en afdelingen van het Amsterdamse korps	81
Bijlage 2. Aantallen vreemdelingen in Amsterdam in 1916	82
Literatuur	85
Websites	86
Verantwoording afbeeldingen	87
Over de auteurs	88
Met dank aan	88

Voorwoord

Anders en eender

De vondst van zo'n 800 pagina's brieven uit het archief van de toenmalige Amsterdamse hoofdcommissaris van politie Roest van Limburg, nota bene uit de bijzondere periode 1914-1918, heeft de beide schrijvers van dit boekje ertoe gebracht zich te buigen over het politiewerk uit die periode*.

Als gezegd: een bijzondere periode. Nederland was neutraal, terwijl de Eerste Wereldoorlog om het land heen woedde, en ons land, nog veel meer dan in de huidige tijd, overspoeld werd door vreemdelingen. Wat was de rol van de politie in die periode, hoe lagen de verhoudingen met de rijksoverheid? Hoe werden de vreemdelingen, gevlucht uit Duitsland en vooral België, bejegend?

Frank Hoogewoning en Auke van Dijk hebben zich niet alleen over die vragen gebogen, maar ook de context geschetst waarin dat politiewerk zich afspeelde. Het levert dit instructieve boekje op, waarin zij duidelijk maken dat enerzijds de wereld enorm veranderd is – zo is de rol van de overheid in onze tijd aanzienlijk uitgebreider dan in die periode – maar waaruit anderzijds ook blijkt dat vreemdelingen altijd voor een zekere spanning zorgen. Inderdaad: het vreemde vinden wij vreemd.

Maar tegelijkertijd kon de invasie aan gevluchte Belgen – in Amsterdam alleen al geschat op zo'n 20.000 personen – op heel veel goodwill rekenen. Belgen zijn toch burens, hun cultuur verschilt niet veel van de Nederlandse, terwijl er natuurlijk geen taalprobleem is.

Zo was er in die periode veel anders, maar tegelijkertijd ook het nodige herkenbaar. Van de geschiedenis kunnen wij leren: hoe het was, hoe het is, en misschien zelfs hoe het zal gaan. Daarom is het mooi dat Frank Hoogewoning en Auke van Dijk ons deze kijk op het toen en nu hebben gegeven.

Van harte aanbevolen!

Job Cohen

* Met dank aan Leo Wilde die ervoor heeft gezorgd dat dit bijzondere materiaal niet verloren is gegaan.

1. Politiewerk in een complex krachtenveld

“Er is zich ook ten aanzien van de politie een nieuwere school aan het vormen. Zij ziet in de politie niet enkel meer de macht wier voornaamste taak het is het aan de justitie overleveren van overtreders en misdadigers, maar wil haar daarnaast ook een andere en wellicht meer productieve taak opdragen. Die taak is van socialen aard; heeft een veelzijdig helpend en bemiddelend karakter: 't karakter, in het kort gezegd, van handreiking aan allen, die ten bate van het algemeen, een beroep doen op haar veelvermogens invloed en krachtige hulpmiddelen of putten willen uit de rijke schat van haar groote sociale kennis. [...] Aan de leidende chefs stelt zij zelfs de hoogste eischen: dat zij, zonder dadelijk erudits te wezen, mannen zijn van breeden wetenschappelijken aanleg en socialen zin; die de maatschappij waarin zij zulk een voorname plaats bekleeden, weten te doorschouwen met onbevangenheid en ruimen blik; werkelijke sociologen die, modern voelend, de stroomingen en tegenstroomingen in de maatschappij, de felheid en bewogenheid onder haar dikwijls rustig schijnend oppervlak, weten te verklaren uit wat er nog niijpt in de diepten waarin zij zoo menigmaal moeten doordringen en die, met kennis en inzicht omtrent hare oorzaken, ook de middelen weten te vinden om die stroomingen te leiden en te beheerschen”.

Het is Kerstmis 1913 als Theo Roest van Limburg bovenstaande denkbeelden over de politie en politieleiders aan het papier toevertrouwd. Later zullen ze in gedrukte vormen verschijnen in De Gids (Jaargang 78, 1914). Op het moment van schrijven heeft Roest van Limburg net afscheid genomen als hoofdcommissaris van politie in Rotterdam om met ingang van 1 januari 1914 dezelfde functie te gaan vervullen in de hoofdstad. De dreiging van een gewapend conflict tussen de Europese grootmachten hangt dan al in de lucht. Het wachten is op een aanleiding, die uiteindelijk gevonden wordt in de moord op de Oostenrijkse troonopvolger door een Servische nationalist. Op 28 juli 1914 begint de Eerste Wereldoorlog.

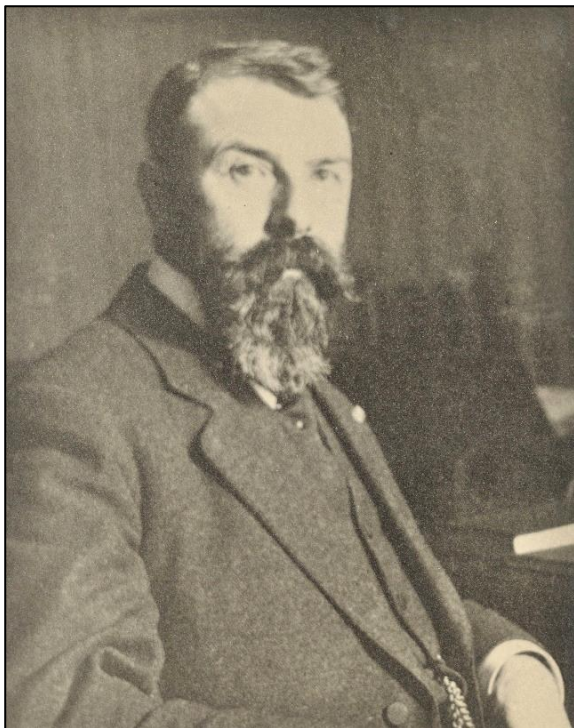
1.1 De essentie van politiewerk

Wat Roest van Limburg omschrijft als *een taak van sociale aard met een veelzijdig helpend en bemiddelend karakter* is pas veel later door politieonderzoekers als James Q. Wilson, Michael Banton en Egon Bittner uitgewerkt. Zo geeft Wilson (1968) aan dat de essentie van politiewerk niet zozeer het handhaven van de wet is, maar vooral neerkomt op *‘handling the situation’* – handelen naar bevind van zaken. Die opvatting bouwt voort op het onderscheid tussen *‘law officers’* en *‘peace officers’* dat Banton in 1964 heeft gemaakt. De eersten zijn vooral gericht op het doen van aanhoudingen ten behoeve van het aan justitie overleveren van overtreders en misdadigers. De laatsten bedienen zich van een breed handelingsrepertoire teneinde de vrede te bewaren en te voorkomen dat het recht van de sterkste de norm wordt. Daarvoor is geen heldere wettelijke grondslag en aan wie over het optreden verantwoordelijkheid moet worden afgelegd, is evenmin helder. Hun bestaansreden is

ooit adequaat verwoord door Bittner (1970) als het stoppen van *“something-that-ought-not-to-be-happening-and-about-which-someone-had-better-do-something-now”* (Van Dijk 2016).

Handelen naar bevind van zaken

Voor de politie als uitvoeringsorganisatie van de overheid geldt in het algemeen dat zij moet handelen naar bevind van zaken. Daarbij vormt de wet uiteraard een belangrijk kader, maar ook de opvattingen van het gezag over de politie en de eisen vanuit de samenleving met haar stromingen en tegenstromingen, die niet zelden tegenstrijdigheden bevatten.

Hoofdcommissaris Theo Roest van Limburg
(Beeldbank Amsterdam)

Het is aan de politie om die tegenstrijdige eisen zo goed mogelijk met elkaar in overeenstemming te brengen, of in de woorden van Roest van Limburg, om “de middelen weten te vinden om die stroomingen te leiden en te beheersen”. Dat vraagt om inzicht in hoe de samenleving in elkaar zit, en uiteindelijk ook om een eigenstandige opvatting van de politieprofessie over de essentie van politiewerk en de positie van de politie in de samenleving (Politie in ontwikkeling, 2015). Een dergelijke opvatting kan Roest van Limburg waar hij het heeft over “een handreiking aan allen ten bate van het algemeen”, zeker niet worden ontzegd.

Gezagsvermenigvuldiging

De uitdagingen aan de politie en politieleiders die Roest van Limburg beschrijft, krijgen in de periode 1914-1918 gedurende de Eerste Wereldoorlog extra gewicht, om een aantal redenen. In de eerste plaats vanwege het door de regering voorgestane beleid van neutraliteit en zelfstandigheid. Nederland kiest in het militaire conflict geen partij en zorgt met zijn eigen militaire apparaat voor de verdediging van het land. Hoewel Nederland daardoor niet rechtstreeks in de oorlog is betrokken, wordt het land wel degelijk door de wereldbrand geraakt: de strijdkrachten worden gemobiliseerd en voor grote delen van het land gaat de staat van beleg gelden, wat bete-

kent dat deze gebieden onder militair gezag komen te staan. Voor de politie betekent deze situatie dat zij in de uitvoering met een veelheid aan autoriteiten te maken krijgt. Naast de voor de politie min of meer gebruikelijke autoriteiten als de ministers van Justitie en van Binnenlandse Zaken, de commissaris van de Koningin, de procureur-generaal, de officier van justitie en de burgemeester, zijn dit nu bijvoorbeeld ook de ministers van Oorlog en van Buitenlandse Zaken, de Opperbevelhebber der Strijdkrachten en de militair commandant van de Stelling van Amsterdam.

Hoofdcommissaris Roest van Limburg

Theodorus Marinus Roest van Limburg (Rotterdam, 29 april 1865 – De Bilt, 1 april 1935) wordt opgeleid als militair en behaalt de rang van kapitein. In 1908 verlaat hij het leger om hoofdcommissaris te worden in Rotterdam. In dat korps richt hij een eenheid relbestrijding op, evenals een afdeling zedenpolitie en een inlichtingendienst. Op 1 januari 1914 begint Roest van Limburg als hoofdcommissaris in Amsterdam. Hij investeert in de opleiding van zowel agenten als het hogere personeel (Meershoek 2011, p. 351-353). De politie is immers “niet enkel meer de macht wier voornaamste taak het is het aan de justitie overleveren van overtreeders en misdadigers”. Haar wacht “daarnaast ook een andere en wellicht meer productieve taak”. “Die taak is van socialen aard; heeft een veelzijdig helpend en bemiddelend karakter (...). Die nieuwe taak stelt aan hare lagere en hogere ambtenaren oneindig zwaardere eischen dan voorheen” (Roest van Limburg 1914, p. 73). Roest van Limburg staat voor ogen “de politie te maken tot een orgaan in den staat dat men niet alleen vreest maar in menig geval ook met vertrouwen zoekt; dat, van hoog tot laag, meêwerkt aan de taak, die toch maar aller taak is van wie in het openbare leven staan: verheffing, versterking en daardoor verbetering van de maatschappij (Roest van Limburg 1914, p. 74). In 1919 neemt Roest van Limburg ontslag wegens gezondheidsproblemen, nadat hij in 1918 al enkele malen moest worden vervangen door commissaris Marcusse. Deze volgt hem in 1919 op als hoofdcommissaris. Roest van Limburg overlijdt in 1935 in De Bilt. Roest van Limburg heeft een aantal historische en sociologische publicaties op zijn naam staan. In 1910 schrijft hij “In den strijd tegen de ontucht” waarin hij zijn zorg uitspreekt dat het verbieden van bordelen in Rotterdam zal leiden tot het ondergronds gaan van prostitutie met nadelige gevolgen voor de hygiëne en gezondheid. In de periode 1912-1915 schrijft hij drie maal een bijdrage in De Gids: “Tuchteloosheid en hare bestrijding” (1912), “Sociologische fragmenten” (1914) en “Sociologische fragmenten. Sociale psychologie” (1915). In 1917 herhaalt hij zijn pleidooi uit 1912 voor het inrichten van kinderspeelplaatsen om te voorkomen dat kinderen uit verveling op het slechte pad raken. In dat jaar verschijnt van zijn hand ook “Ons Volkskarakter. Een studie in de volkpsychologie”.

Vreemdelingen en hulporganisaties

Een tweede factor die de politie voor uitdagingen plaatst, is het grote aantal vreemdelingen in het land. De dreiging van oorlog in de buurlanden en de strijd zelf leiden

ertoe dat grote aantallen mensen op de vlucht slaan en een veilig heenkomen zoeken in het neutrale Nederland. Naast vluchtelingen uit België, gaat het om onder meer Duitsers, Oostenrijkers, Russen, Fransen, Britten, Denen en Amerikanen die om uiteenlopende redenen verblijf houden in Nederland. Zij worden opgevangen door particulieren en door de lokale overheden. Dat is vooral een logistiek en humanitair probleem voor Nederland. Het brengt de politie in contact met de wethouder belast met vluchtelingenzaken, met een veelheid aan burgercomités voor vluchtelingenhulp, met de beheerders van opvanglocaties en met buitenlandse ambassades en consulaten.

Neutraliteit

De opvang van vluchtelingen en andere vreemdelingen ligt internationaal gevoelig. Daarbij gaat het om kwesties als het interneren van militairen van de strijdende partijen, het voorkomen van het rekruteren van vluchtelingen voor de gewapende strijd en het al dan niet uitzetten van jonge mannen die naar Nederland zijn gekomen om zich te onttrekken aan de militaire dienstplicht in hun land van herkomst. In de meeste gevallen zijn dit landen waarmee Nederland in bilaterale verdragen afspraken heeft gemaakt over de omgang met elkaars onderdanen. De neutraliteitspolitiek vereist dat er op Nederlands grondgebied geen activiteiten plaatsvinden die kunnen worden uitgelegd als het kiezen van partij voor één of meer van de oorlogvoerende landen. Om die reden wil de regering dat de activiteiten van vreemdelingen door de autoriteiten, en niet in de laatste plaats door de politie, nauwlettend in de gaten worden gehouden.

Ingewikkelde context

De hiervoor geschetste omstandigheden bij elkaar opgeteld maken dat er sprake is van een complex krachtenveld (Kraaijestein 2001). Het ‘handelen naar bevind van zaken’ moet plaatsvinden in een context die vele malen ingewikkelder is dan voor het uitbreken van het gewapende conflict. De politie heeft immers met betrekking tot het vreemdelingentoezicht te maken met een veelheid aan wetten en verdragen waarmee in de uitvoering rekening moet worden gehouden, met een baaiert aan instanties waarmee contact moet worden onderhouden, met grote aantallen vreemdelingen met verschillende status (burgers versus militair) en met uiteenlopende redenen om in Nederland te zijn (vluchteling, deserteur, krijgsgevangene, spion, verslaggever, handelaar, smokkelaar etc.), terwijl een aanzienlijk deel van de eigen mannelijke bevolking verblijft in stellingen, kazernes of als zodanig bestemde onderkomens.

1.2 Uitvoering van vreemdelingentoezicht in Amsterdam

Toezicht op vreemdelingen behoort in deze periode – op grond van de Vreemdelingenwet van 1849 – tot de taken van het hoofd van de plaatselijke politie. In Amsterdam, dat een gemeentelijk politiekorps heeft, is dat de hoofdcommissaris van politie die zich daarbij bedient van het Bureau Centrale Recherche gevestigd aan het hoofdbureau.

In 2016 zijn documenten van de Amsterdamse politie uit de periode 1914-1918 gevonden die betrekking hebben op de uitvoering van het vreemdelingenbeleid door de hoofdcommissaris¹. Deze documenten geven een inkijkje in hoe de Amsterdamse politie ten tijde van de Eerste Wereldoorlog uitvoering heeft gegeven aan het vreemdelingentoezicht. Overheersend in deze periode is de aanwezigheid van relatief grote aantallen Belgische vluchtelingen in Nederland. In het najaar van 1914 betreft dat zo'n 1 miljoen Belgen op een bevolking van 6 miljoen Nederlanders. Gedurende de gehele periode zullen zo'n 100.000 Belgen in Nederland verblijven (De Roodt 2000).

Over de opvang van Belgische vluchtelingen in Nederland is redelijk veel bekend. Onder meer het werk van Leenders (1993) geeft een beeld van hoe de opvang van bijna één miljoen Belgische ontheemden in het algemeen is verlopen. Leenders, vooral Creyghton-Walraven (1990) volgend, besteedt in haar proefschrift aandacht aan de lokale situatie in Amsterdam wat betreft de opvang en omgang met Belgische ontheemden. Zij baseert zich daarbij vooral op bronnen van buiten de politie, omdat het zogeheten Geheim Archief van de Amsterdamse politie gedeeltelijk verloren is gegaan (Leenders 1993, p. 16). Minder aandacht is er in de literatuur over de omgang met en het toezicht op vreemdelingen van andere nationaliteiten, en dan vooral die van de oorlogvoerende landen. Het gevonden materiaal vormt dus een belangrijke aanvulling op het archief van het politiekorps. Dit politiearchief is ondergebracht in het Stadsarchief van Amsterdam. Met betrekking tot de uitvoering van de Vreemdelingenwet 1849 bevat dit archief bijvoorbeeld de registers van vreemdelingen die met de politie te maken hebben gehad, omdat ze een reis- en verblijfspas kregen verstrekt of omdat deze hen werd geweigerd (Pöckling en Schrover 2002).

1.3 De documenten

Het gevonden materiaal bestaat uit ruim 800 pagina's gebundeld in zo'n 85 omslagen die zijn voorzien van een letter of nummer in gekleurd potlood en soms een opschrift dat weergeeft waarop de betreffende documenten betrekking hebben. Voorbeelden zijn: "Belgen in Nederland", "Duitsche deserteurs" en "Broodelooze vreemdelingen". Hoewel dit suggereert dat de documenten zijn gebundeld naar onderwerp, is dit niet altijd het geval. De vlag dekt niet in alle gevallen de lading en soms bevat een omslag documenten over verschillende onderwerpen. Gemeenschappelijk element in de documenten en de omslagen is dat ze betrekking hebben op de uitvoering van het vreemdelingentoezicht met de Vreemdelingenwet van 1849 als grondslag.

De bundels lopen sterk uiteen wat betreft hun omvang. Een aantal bevat niet meer dan één document, terwijl de grootste bundel 91 pagina's beslaat. Het oudste stuk dateert van 30 juli 1914, het jongste van 31 oktober 1918. Dit is bijna precies

¹ De documenten zijn veilig gesteld door commissaris E.T (Leo) Wilde, gedigitaliseerd en overgedragen aan de auteurs met het verzoek hiervoor een passende bestemming te zoeken.

de periode van de Eerste Wereldoorlog. Mogelijk is dit materiaal om die reden ooit uit het politiearchief afgezonderd. In hoeverre het materiaal volledig is, is moeilijk te zeggen. Het ontbreken van documenten uit bepaalde maanden, kan wijzen op hiaten in het materiaal, maar het kan ook betekenen dat er in de betreffende periode geen documenten zijn verzonden of ontvangen. Vergelijking met andere bronnen (Stadsarchief, Rijksarchief, Digitaal krantenarchief) kan hierin soms duidelijkheid brengen.

De documenten zijn getypt, maar vaker handgeschreven. Bij deze laatste categorie gaat het zowel om concepten van uitgaande brieven als om afschriften van ingekomen brieven. Vrijwel alle stukken zijn voorzien van een referentie beginnend met "letter G". Veel van de aangetroffen documenten zijn (concept)brieven, -circulaires en instructies van de hand van hoofdcommissaris Roest van Limburg, wat doet vermoeden dat het materiaal afkomstig is uit zijn eigen archief of dat van één van zijn naaste medewerkers.

1.4 Ontsluiting van het materiaal

Overtuigd van de historische waarde van de gevonden documenten, zullen we deze in de navolgende paragrafen beschrijven in een poging een beeld te geven van de vraagstukken waarmee de politie, in het bijzonder de hoofdcommissaris, in de periode 1914-1918 is geconfronteerd, welke dilemma's dat met zich meebracht en hoe daarop door de politie is gereageerd. Daarbij hebben we niet de pretentie dat het beeld dat we schetsen volledig is, simpelweg omdat niet helder is in hoeverre het materiaal compleet is. Dit is een kwestie van 'roeien met de riemen die we hebben'.

Voor de beschrijving van de documenten kiezen we een thematische invalshoek. Op basis van wat we in het materiaal hebben aangetroffen, hebben we een aantal thema's benoemd. Per thema zullen de documenten zoveel mogelijk in chronologische volgorde worden gepresenteerd en waar nodig en mogelijk van commentaar voorzien. We doen daarbij een belangrijke aanname. Namelijk dat handgeschreven conceptbrieven met referentienummer, die zich in het materiaal bevinden, ook daadwerkelijk zijn verzonden en dat de inhoud van de brief conform het concept is. Verder houden we bij het beschrijven van inkomende brieven – tenzij anders vermeld – de datum van de brief aan als de datum van ontvangst. Gegeven het feit dat de post in de betreffende periode nog meermalen per dag wordt bezorgd, lijkt ons dit een redelijke manier van werken.

1.5 Opbouw

Interpretatie van wat er in de gevonden documenten aan de orde komt, vraagt om een beschrijving van de context waarin de zaken zich afspeelden. Die context schetsen we op hoofdlijnen in hoofdstuk 2. In hoofdstuk 3 beschrijven we aan de hand van de gevonden documenten themagewijs hoe het vreemdelingentoezicht in Amsterdam in de periode 1914-1918 gestalte kreeg. We eindigen in hoofdstuk 4 met een aantal bespiegelingen op wat we hebben gevonden.

2. Schets van de context

2.1 Mobilisatie en concentratie

De dreiging van een militair conflict in Europa is eind juli 1914 aanleiding voor de regering om een algehele mobilisatie te gelasten. Deze is begin augustus voltooid. Na de mobilisatie volgt concentratie, dat wil zeggen het in positie brengen van de troepen, volgens het plan van de Opperbevelhebber Land- en Zeemacht. Dat is sinds 1911 generaal Cornelis Jacobus Snijders (1852-1939), die deze functie tot eind 1918 vervult. Het veldleger bestaat uit circa 95.000 man en is verdeeld in vier divisies. De 1e Divisie verdedigt de Noordzeekust tegen een aanval vanuit zee, de 2e Divisie ligt achter de IJssel en de 3e Divisie wordt gelegerd in Noord-Brabant. De 4e Divisie is aanvankelijk een reserve divisie, maar na de inval in België wordt deze naar Brabant verplaatst. Alle stellingen zijn defensief ingericht, naar alle kanten. Het doel is om neutraliteit van Nederland te waarborgen en op deze manier hoopt het opperbevel te vermijden dat de strijdende partijen, Groot-Brittannië, Duitsland en Frankrijk, Nederland zullen binnenvallen om hun eigen posities te beschermen.

Mobilisatie 1914 (Beeldbank Amsterdam)

In Zeeland, Brabant, Limburg en een deel van Gelderland wordt begin augustus 1914 de staat van beleg afgekondigd, waarmee deze gebieden onder militair gezag komen. Ook in verschillende stellingsgebieden (Den Helder, Monden van de Maas, Haringvliet, Nieuwe Hollandse Waterlinie) worden de burgerlijke overheden ondergeschikt gemaakt aan het militair gezag (Moeyes 2001).

Onderdeel van de landsverdediging is de Stelling van Amsterdam: een 135 km lange verdedigingskring op 15 tot 20 km rond de hoofdstad (ruwweg: Volendam-

Beverwijk-Haarlem-Uithoorn-Muiden). De kring, aangelegd tussen 1881 en 1914, bestaat uit 36 forten, twee kustforten, twee vestingen, vier batterijen en twee kustbatterijen. Tot de stelling behoort een strook land van 3 à 5 km. Dit land kan onder water gezet worden en dan dienen als buitenste verdedigingsring in het geval er daadwerkelijk gevaar dreigt van een militaire invasie.

De ring om Amsterdam geldt als 'nationaal reduit' dat wil zeggen als vesting waarin de strijdmacht zich kan terugtrekken en kan standhouden totdat buitenlandse mogendheden militair te hulp schieten². Aan het hoofd van de stelling staat de commandant met een hoofdkwartier in Amsterdam gevestigd in het Amstel Hotel. Vanaf 1914 is de commandant generaal-majoor Adrianus Rutger Ophorst (1857-1928)³. Zolang de stelling niet in staat van beleg is, valt het grondgebied onder bestuurlijk gezag van de burgemeesters in het gebied. Met de mobilisatie zijn de forten, vestingen en batterijen rond de hoofdstad permanent bemand.

2.2 Vreemdelingenwet 1849

De uitvoering van het vreemdelingenbeleid in de periode 1914-1918 moet gestalte krijgen binnen het juridisch kader van de Nederlandse wet en de internationale verdragen en afspraken die Nederland is aangegaan. Dit betreft vooral de in 1849 in werking getreden Vreemdelingenwet, het Vestigingsverdrag tussen Nederland en Duitsland dat in 1907 in werking is getreden en, ten slotte, de bepalingen van het oorlogsrecht.

Beleid ten aanzien van toelating, verblijf en verwijdering van vreemdelingen heeft vanaf het ontstaan van het koninkrijk weinig aandacht gekregen. Er is in het eerste kwart van de 19e eeuw in Nederland voldoende werk en de economie draait mede op buitenlandse seizoenarbeiders en andere arbeidsmigranten. In het tweede kwart van de 19e eeuw komt hierin verandering. Een verslechterende economie en de vrees voor revolutie, mede gezien de aanwezigheid van grote aantallen vreemdelingen, vormen de aanleiding voor een wetsvoorstel dat het weren van armlastige vreemdelingen mogelijk maakt (Leenders 1998). Dit resulteert in de Vreemdelingenwet van 1849 (Staatsblad 1849, nr. 39), waarin is vastgelegd welke vreemdelingen Nederland mogen binnenkomen en wie ongewenst zijn. Volgens deze Vreemdelingenwet moet iedereen die beschikt over een geldig paspoort (met visum) en over voldoende middelen van bestaan, toegelaten worden. Vreemdelingen zonder bestaansmiddelen kunnen volgens de wet worden uitgezet.

Vreemdelingen die niet beschikken over een paspoort of geld hoeven niet weggestuurd te worden. Als ze er betrouwbaar uitzien (sic) en voldoende mogelijkheden hebben om werk te vinden, mogen ze de grens over. Over de toelating beslist het hoofd van politie in de grensgemeente of in de gemeente van eerste aankomst. Bij toelating verstrekt het hoofd van de politie een reis- of verblijfspas, al dan niet tegen het in bewaring geven van de buitenlandse reisdocumenten van de vreemdeling. Niet-toegelaten vreemdelingen kunnen over de grens worden gebracht. Het uitzet-

² <http://www.stelling-amsterdam.nl/index.php>

³ Wikipedia.

ten van vreemdelingen behoort in deze periode tot de politietaak. Eenmaal toegelaten vreemdelingen kunnen alleen worden uitgezet op bevel van de kantonrechter of op last van de minister van Justitie. Tegen een besluit tot uitzetting is beroep mogelijk bij de Hoge Raad. Artikel 12 van de wet bepaalt dat vreemdelingen die gevaar opleveren voor de publieke rust op last van de minister kunnen worden uitgezet. Vreemdelingen kunnen “ter zake van desertie” aan buitenlandse regeringen worden uitgeleverd als daartoe een bijzonder verdrag bestaat en “onder belofte van wederkeerigheid”, voor zover tegen betrokkene geen strafvervolging in Nederland is ingesteld (Art. 16). Uitlevering van vreemdelingen op verzoek van buitenlandse regeringen kan in het algemeen alleen als daarvoor een grondslag bestaat in een verdrag met het betreffende land (Art. 17).

De Vreemdelingenwet van 1849 heeft vanaf haar inwerkingtreden nauwelijks invloed op de instroom van vreemdelingen. De grensbewaking is beperkt en bewaakte grensovergangen laten vrij gemakkelijk mensen door. De betekenis van de wet ligt vooral in de mogelijkheid mensen uit te zetten op last van de kantonrechter of de minister van Justitie. Vooral mensen die niet in hun levensonderhoud kunnen voorzien en ten laste dreigen te komen van de armenzorg, en vreemdelingen die een gevaar vormen voor de openbare orde, worden het land uit gezet. Na de inwerkingtreding van de Vreemdelingenwet 1849, stijgt het aantal uitzettingen; van circa 1.000 per jaar in 1850 tot 3.000 in 1900⁴. De wet van 1849 blijft van kracht tot 1967. Dan treedt een nieuwe Vreemdelingenwet in werking⁵.

2.3 Vestigingsverdrag Nederland-Duitsland

Als aanvulling op de Vreemdelingenwet van 1849 komt in 1904 na moeizame onderhandelingen een verdrag tussen Nederland en Duitsland tot stand waarin het recht van vestiging en verblijf van Nederlanders in Duitsland en van Duitsers in Nederland wordt geregeld. Het parlement stemt in 1906 met het verdrag in, waarna het op 29 januari 1907 in werking treedt⁶. In artikel 1 van het verdrag is bepaald dat de onderdanen van beide landen het recht hebben zich in het andere land te vestigen of aldaar voortdurend of tijdelijk te verblijven (zolang ze de daar geldende wetten en verordeningen naleven). Als voorwaarde wordt gesteld het bezit van een geldig paspoort of andere bewijsstukken waaruit blijkt welke identiteit en nationaliteit betrokkenen bezitten.

Bij besluit van 3 april 1911 (Stb. 104) is vervolgens vastgesteld welke bescheiden als bewijsstukken in de zin van artikel 1 worden beschouwd: de door de Nederlandse commissarissen van de Koningin afgegeven nationaliteitsbewijzen en de door de bevoegde Duitse autoriteiten afgegeven *Heimatscheine* (beide mits niet ouder dan vijf jaar). De artikelen 2 en 3 van het verdrag regelen de bevoegdheid tot uitzetting van onderdanen van de andere partij. In artikel 5 staat dat beide landen

⁴ <http://mens-en-samenleving.infonu.nl/politiek/153032-het-nederlandse-vreemdelingen-beleid-1849-1940.html>.

⁵ <http://www.vijfeeuwenmigratie.nl/foto/vreemdelingenwet-1849>.

⁶ Wet van 13 januari 1906, houdende goedkeuring van het op 17 december 1904 te 's-Gravenhage met het Duitse Rijk gesloten vestigingsverdrag, Stb. 4.

gehouden zijn om, op eigen kosten, aan hulpbehoevende onderdanen van de andere partij het vereiste onderhoud of de nodige geneeskundige behandeling en verpleging te verschaffen. Artikel 6 stelt dat uitgezette personen te allen tijde weer in hun vaderland zullen worden opgenomen. In de artikelen 7 tot en met 11 is bepaald hoe deze uitzetting en de overname door de andere partij in zijn werk hoort te gaan.

Artikel 7 van het Vestigingsverdrag bepaalt dat het overbrengen van uit te zetten personen geschiedt ingevolge een briefwisseling tussen "de voor het overnemingsverkeer aangewezen grensautoriteiten van beide partijen". Aan Nederlandse zijde worden daartoe vier "grenscommissarissen van Rijkspolitie" benoemd, te Nieuweschans (samenwerkend met Weener aan Duitse zijde), Enschede (met Gronau), Venlo (met Kaldenkirchen) en Zevenaar (met Emmerich). Na drie jaar blijkt dat de vier grenscommissarissen het werk eigenlijk niet aankunnen als gevolg van het toenemend aantal uitzettingen. Er is behoefte aan een "uitleidingsstation" in Zuid-Limburg. De keuze valt op Heerlen, met Aken als Duitse counterpart⁷.

2.4 Oorlogsrecht en neutraliteitsverklaring

Een neutrale positie te midden van een internationaal conflict is niet alleen een kwestie van het eigen beleid van een staat. De neutraliteit moet ook door de strijdende partijen worden erkend en gerespecteerd. De rechten en verplichtingen die in de periode 1914-1918 aan neutraliteit zijn verbonden, stelen op de uitkomst van de Haagse vredesconferenties van 1899 en 1907⁸ en de – uiteindelijk door geen van de ondertekenaars geratificeerde – *London Declaration* van 1909⁹ met betrekking tot marine blokkades. De rechten en verplichtingen die hieruit voortvloeien gelden zowel voor neutrale staten als voor de strijdende partijen (Maat 2004; Abbenhuis 2006, p. 18). Voor neutrale staten behelst dit onder meer de verplichting oorlogsvluchtelingen op te nemen en militairen van strijdende partijen die zich bevinden op het grondgebied van de neutrale staat, te ontwapenen en interneren. De geïnterneerden moeten van voedsel en kleding worden voorzien. De kosten hiervoor kunnen later gecompenseerd worden.

Op 29 juli 1914 publiceert de Nederlandse regering in de *Staatcourant*¹⁰ een eerste neutraliteitsverklaring waarin wordt gesteld dat Nederland in het conflict dat is uitgebroken tussen de bevriende mogendheden Oostenrijk-Hongarije en Servië, volstreekte onzijdigheid in acht zal nemen en dat daartoe een aantal bepalingen van kracht wordt. Op 4 augustus 1914 volgt een tweede verklaring in een Buitengewone Staatscourant vanwege het uitbreken van de oorlog tussen het Verenigd Koninkrijk en Duitsland en tussen Duitsland en België. De verklaringen stellen onder meer dat

⁷ <http://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=210&miadt=141&miaet=1&mi-code=0463&minr=745887&miview=inv2&milang=nl>.

⁸ In het bijzonder: The Hague Convention (V) Respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land, U.S.T.S. 540, 2 A.J.I.L. Supp. 117, entered into force January 26, 1910 (<http://hrlibrary.umn.edu/peace/docs/con5.html>).

⁹ London Declaration concerning the Laws of Naval War, 1909 (Wikipedia, <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/255?OpenDocument>).

¹⁰ Staatscourant no. 176.

strijdende partijen zich niet op Nederlands grondgebied mogen begeven en dat het grondgebied niet gebruikt mag worden ten dienste van de oorlogsvoering (artikel 1 en 2 van de verklaring van 29 juli). Verder, dat troepen of militairen van de strijdende partijen bij binnenkomst direct worden ontwapend en geïnterneerd tot het einde van de oorlog (artikel 3). Bovendien is het verboden om op Nederlands grondgebied ten behoeve van de oorlogvoerenden strijderskorpsen te vormen of aanwervingsbureaus te openen (artikel 10).

Internering van militairen vindt aanvankelijk plaats in Alkmaar en behoort tot de verantwoordelijkheid van de Nederlandse strijdkrachten. Na de val van Antwerpen komen steeds meer Belgische militairen bedoeld of onbedoeld de grens met Nederland over en zijn er meer kampen nodig. Ook worden de militairen van verschillende landen van elkaar gescheiden. De Duitsers worden ondergebracht in Bergen bij Alkmaar, de Belgen in Gaasterland, Zeist, Harderwijk en Oldebroek, de Britten in Groningen (De Roodt 2000, Abbenhuis 2006). Moeyes (2001) geeft aan dat er gedurende de oorlog ruim 36.000 militairen zijn geïnterneerd, waarvan 33.105 Belgen. Daarnaast gaat het om 1.751 Britten, 1.461 Duitsers, 8 Fransen en 4 Amerikanen. Welke militairen precies moeten worden geïnterneerd is niet altijd duidelijk. De regering besluit soldaten die niet-opzettelijk de grens zijn gepasseerd, niet te interneren. Uit Duitse krijgsgevangenschap ontvluchte militairen mogen via Nederland naar de bestemming van hun voorkeur reizen. Duitse deserteurs worden geacht niet langer in krijgsdienst te zijn en hoeven niet naar één van de interneringskampen (Moeyes 2001, p. 105-107). Duitse deserteurs worden ook niet uitgeleverd op grond van artikel 16 van de Vreemdelingenwet. Voor zover daartoe al een verdragsverplichting bestond, is deze met de neutraliteitsverklaring opgeschort. Vanaf 1915 worden er via het neutrale Nederland zieke en gewonde Britse en Duitse krijgsgevangenen uitgewisseld (De Roodt 2000; Abbenhuis 2006).

2.5 Het Amsterdamse politiekorps

In de periode 1914-1918 staat hoofdcommissaris Roest van Limburg aan het hoofd van het gemeentelijk politiekorps van Amsterdam. Al snel na zijn aantreden zoekt hij toenadering tot de politiebonden om te komen tot verbetering van de arbeidsomstandigheden van het personeel. Onder zijn leiding investeert het korps in de opleiding van zowel agenten als het hogere personeel (Meershoek 2011, p. 351-353). Het korps is – sinds de reorganisatie van 1896¹¹ – organisatorisch onderverdeeld in zes secties met aan het hoofd een commissaris. De secties bestaan uit twee of drie afdelingen. De eerste afdeling staat onder leiding van het hoofd van de sectie, de andere worden geleid door een commissaris of hoofdinspecteur. Elke afdeling heeft een bureau (zie Bijlage 1). Daarnaast zijn er verspreid over de stad zo'n 50 politiepousten¹², bijvoorbeeld aan de Tolhuisweg in Amsterdam-Noord.

¹¹ "STADSNIJEUWS. De Nieuwer-Amstelsche Poitie.". "De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad". 's-Hertogenbosch, 02-05-1896. Geraadpleegd op Delpher op 10-04-2017, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010990925:mpeg21:a0075>.

¹² Zie hiervoor: <http://www.onsamsterdam.nl/component/content/article/15-dossiers/dossiers/1536-politiepousten-waar-stonden-ze>.

In 1915 is de stad voor het surveilleren onderverdeeld in 164 blokken en 15 vaste posten. Een dagdienst duurt gemiddeld 11 uur, waarvan zes uur wordt doorgebracht op straat en vijf uur op het bureau. Het blokkensysteem legt een groot beslag op het lagere personeel. Om het systeem draaiend te houden is zo'n 950 man nodig, terwijl de sterkte van het korps in 1915 1.472 personen bedraagt (Dijkink 1987, p. 43). De capaciteit van het korps staat onder druk doordat ook politiemedewerkers vanwege de mobilisatie onder de wapenen zijn geroepen (Van Riet, p. 140). Dit klemmt des te meer omdat de politie er taken bij krijgt, zoals het toezicht op de distributie van levensmiddelen, die gaandeweg de oorlog steeds schaarser worden (Meershoek 2007, p. 148). Vanwege een toename van de criminaliteit – die achteraf tijdelijk is gebleken – wordt besloten de nachtelijke surveillanten uitgerust met revolvers de straat op te sturen (Van der Linden 1989, p. 48)¹³.

Als hoofd van de plaatselijke politie is Roest van Limburg belast met de uitvoering van het toezicht op vreemdelingen in de stad. Hij wordt daarin ondersteund door het Bureau Centrale Recherche, gevestigd aan het hoofdbureau aan de Oudezijds Achterburgwal 185 / Spinhuissteeg 1. Daar zijn nog zes andere centrale afdelingen gehuisvest, zoals het Bureau Algemeen Beheer. Pas in 1920 komt er een Vreemdelingendienst als apart onderdeel van de organisatiestructuur, maar zoals we zullen zien raakt het begrip 'Vreemdelingendienst' al voor die tijd in zwang.

Het Hoofdbureau van Politie aan de Oudezijds
Achterburgwal 185 (Beeldbank Amsterdam)

¹³ In 1912 was besloten handvuurwapens voor agenten beschikbaar te hebben in geval van onlusten, zoals stakingen (Van der Linden 1989, p. 48; "Uit de Memorie van Toelichting der Gemeentebegroting.". "Algemeen Handelsblad". Amsterdam, 25-08-1912. Geraadpleegd op Delpher op 10-04-2017, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010655765:mpeg21:-a0106>).

3. Toezicht op vreemdelingen 1914-1918

3.1 Strikte handhaving van de Vreemdelingenwet

Eind juli 1914 verwacht de regering als gevolg van de oorlogssituatie in de buurlanden een grote toeloop van vreemdelingen. Om deze toestroom het hoofd te kunnen bieden, besluit de regering om manschappen van de landweergrenswacht, landweerkustwacht en het landweerbewakingsdetachement¹⁴ aan te stellen als onbezoldigd rijksveldwachter en de hoofden van politie “uit te noodigen aan de nauwgezette uitvoering van de Vreemdelingenwet streng de hand te houden” en zich te laten bijstaan door manschappen van de genoemde landweeronderdelen. Het besluit van minister van Justitie Ort¹⁵ wordt gepubliceerd in het Buitengewoon Politieblad van 31 juli 1914 en via de burgemeester van Amsterdam in handen gesteld van de hoofdcommissaris. De commissarissen van politie en de afdelingschefs in Amsterdam krijgen begin augustus van de hoofdcommissaris een afschrift van de brief met de instructie aan de daarin geuite verlangens tegemoet te komen¹⁶. De eerste golf van vluchtelingen bestaat vooral uit Duitsers en Oostenrijkers die eind juli vanwege de toenemende oorlogsdreiging België verlaten en uit Duitsers die na de inval van Duitsland in België op 4 augustus 1914 door de Belgische autoriteiten zijn uitgewezen. De meesten van hen reizen via Nederland naar Duitsland. Een deel van hen blijft in Nederland achter (Maat 2004, p. 18).

Inzicht in de vraag welke vreemdelingen zich in de stad bevinden, lijkt een eerste vereiste voor de strenge uitvoering van de Vreemdelingenwet. Via de lijn commissaris van de Koningin en burgemeester krijgt de politie op 11 augustus 1914 opdracht om “zonder opzien te verwekken, onverwyld lysten te doen vervaardigen van alle binnen deze gemeente blyvend woonachtige of tydelyk vertoevende vreemdelingen, naar nationaliteiten gerangschikt” en deze lijsten tot nader order nauwkeurig bij te houden¹⁷. Op 28 augustus bericht de hoofdcommissaris aan de burgemeester dat er bij de politie 9 Duitse en 34 Belgische vluchtelingen bekend zijn. Aan het merendeel van hen (in het concept is het getal 25 doorgehaald) is te verstaan gegeven dat zij niet in Amsterdam kunnen blijven; aan anderen (doorgehaald: 9) is vanwege individuele omstandigheden toestemming tot verblijf in Amsterdam gegeven; één Belg heeft zijn intrek genomen in een naburige gemeente. De hoofdcommissaris voegt nog toe dat alle aankomende treinen door politiepersoneel worden gecontroleerd, waarbij alle vreemdelingen aan ondervraging, onderzoek en een inschrijvingsprocedure worden onderworpen¹⁸.

¹⁴ De Landweer, opgericht in 1901 als vervanging voor de Schutterijen, bestaat uit vrijwilligers en dienstplichtigen en geldt als reserveonderdeel van het landleger, de militie (Moeyes 2001).

¹⁵ Bastiaan Ort (1854-1927), advocaat en politicus, minister van Justitie 1913-1918.

¹⁶ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 3768 van 1 augustus 1914.

¹⁷ Brief Gemeentebestuur Amsterdam, Kabinet, No. 475 A.Z. van 11 augustus 1914.

¹⁸ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 4113 van 28 augustus 1914.

Uitzetting naar Duitsland

In augustus en september 1914 is het uitzetten van vreemdelingen naar Duitsland dagelijks werk voor de politie. Ondanks de verdragsafspraken en het instellen van grenscommissariaten, zijn er in de uitvoering van de afspraken soms strubbelingen. Zo vraagt de politie Amsterdam om verruiming van het aantal dagen waarop vreemdelingen in Zevenaar bij het grenscommissariaat kunnen worden aangeleverd vanwege de verwachte grote toeloop¹⁹. Het betreft Duitsers en Oostenrijkers, mits deze laatste categorie beschikt over papieren afgegeven door de Oostenrijkse consul die hun nationaliteit bevestigen, aldus een bericht van brigadier Lewis²⁰ aan de hoofdcommissaris van 9 augustus 1914. Gedurende de gehele maand augustus worden er vrijwel dagelijks één à twee vreemdelingen vanuit Amsterdam via Zevenaar naar Duitsland uitgezet. Dit stuit soms op problemen als men aan Duitse zijde niet wil meewerken en weigert de vreemdelingen over te nemen. Het grenscommissariaat in Zevenaar dringt bij de politie aan op het vooraf telegrafisch aanmelden van de uit te zetten personen en op het zorgvuldig instrueren van de begeleidende politieambtenaren. De uit te zetten vreemdelingen mogen niet te laat op de dag verschijnen. Overlevering aan Duitsland geschiedt in dezelfde trein als waarmee de vreemdelingen naar Zevenaar zijn vervoerd²¹.

Duitsland probeert in deze periode aldaar verblijvende vreemde burgers die eerder in Nederland woonachtig waren en die in Duitsland zijn geïnterneerd, naar Nederland te laten terugkeren. Roest van Limburg wijst het verzoek daartoe van het *Kaiserlich Deutsches General-Konsulat für die Niederlande* echter af. In een kort briefje van 21 augustus 1914 geeft hij als antwoord geen beslissing te kunnen nemen zolang hij geen inzicht krijgt in de nationaliteiten van de betrokkenen²². Mogelijk was daarmee de kous af. Verdere correspondentie hierover hebben we niet aangetroffen.

Hoewel het uitzetten van vreemdelingen is gebaseerd op een landelijke regeling, treden er lokaal verschillen op in de wijze waarop een besluit tot uitzetting tot stand komt. Uit een brief van de hoofdcommissaris aan de officier van justitie in Amsterdam van 15 mei 1916 blijkt dat het in Amsterdam in tegenstelling tot elders in het land gebruikelijk is de tussenkomst van de officier van justitie in te roepen bij uitzetting. Om die reden vraagt het parket de politie om wekelijks opgave te doen van aantallen uitgewezen vreemdelingen. De hoofdcommissaris wil deze gang van zaken beëindigen: deze is volgens hem gebaseerd op een voorschrift uit 1858, toen de politieorganisatie anders was, en leidt tot onnodige belasting van zowel politie als parket. Roest van Limburg stelt dat het uitgeleiden van vreemdelingen een “zuivere politiezaak” is en dat “alle aangelegenheden vreemdelingen betreffende” dus door hem rechtstreeks, of “indien zulks noodig is, met de procureur-generaal, fun-

¹⁹ Concepttelegram hoofdcommissaris Letter G 3793 van 2 augustus 1914.

²⁰ Willem Karel Lewis (1869-1938), brigadier sinds 1 mei 1912, gepensioneerd op 28 oktober 1927 (Stadsarchief Amsterdam, Pensioenkaarten 1894-1915).

²¹ Telegram hoofdcommissaris, 6 augustus 1914, 3789; brieven Grens-Commissariaat Zevenaar La C No. 138 van 2 augustus 1914 en La C No. 159, 12 augustus 1914.

²² Brief hoofdcommissaris Letter G No. 4113 van 21 augustus 1914.

gerend directeur politie²³, worden behandeld”²⁴. Op 30 mei 1916 stuurt de hoofdcommissaris aan procureur-generaal Baud²⁵ een afschrift van de brief aan de officier van justitie²⁶. Er zijn geen stukken aangetroffen waaruit blijkt hoe deze kwestie is afgelopen.

Lokale variatie

De verantwoordelijkheid voor het vreemdelingenbeleid ligt bij de plaatselijke autoriteiten, waardoor zoals gezegd lokale variaties optreden. In dit licht interpreteren we een brief van 21 augustus 1914 van de procureur-generaal te Amsterdam waarin hij op verzoek van de minister van Justitie een aantal concrete vragen stelt over de in Amsterdam gevolgde praktijk wat betreft het al dan niet verstrekken van documenten aan vreemdelingen en over de uitleiding van vreemdelingen.

De hoofdcommissaris antwoordt de volgende dag per brief: sinds 9 augustus worden alle treinpassagiers geregeld gecontroleerd en wordt nagegaan of de vreemdelingen voldoende papieren en geldmiddelen bezitten, of zij komen met een redelijk bestaansmiddel en op welk adres zij zich tijdelijk willen vestigen. Wie wordt toegelaten ontvangt geen pas, maar een bewijs van aanmelding. Van wie niet wordt toegelaten, worden de papieren ingenomen (tegen ontvangstbewijs). Wanneer hun reisdoel en datum van vertrek bekend is, kunnen zij hun papieren ophalen op het hoofdbureau. Er wordt gecontroleerd of de vreemdelingen daadwerkelijk vertrekken. Op de vraag wat er gebeurt met vreemdelingen die ten onrechte niet vertrekken, zegt de hoofdcommissaris dat dit nog slechts eenmaal is voorgevallen en dat betrokkene enige tijd in hechtenis heeft doorgebracht wegens enkele delicten. Nadat hij door de officier van justitie was heengezonden, is betrokkene vervolgens het land uitgezet zoals gebeurt bij vreemdelingen aan wie de toelating door de hoofdcommissaris is geweigerd; en niet als eerder toegelaten vreemdeling. In dat laatste geval zou uitwijzing volgens artikel 10 van de Vreemdelingenwet door de kantonrechter moeten geschieden. Die weg wordt volgens de hoofdcommissaris wel gevolgd bij vreemdelingen die beschikken over een nog niet-verlopen reis- en verblijfspas. Een dergelijke pas wordt in Amsterdam al enkele jaren niet meer verstrekt, tenzij de toegelaten vreemdelingen, in het bijzonder Duitsers, daar nadrukkelijk om vragen.

Capaciteitsproblemen

Het controleren van grote aantallen vreemdelingen die zich vanaf augustus 1914 ook in Amsterdam aandienen, zorgt voor capaciteitsproblemen bij de politie. Voor

²³ Van 1852 tot 1994 was de procureur-generaal tevens fungerend directeur van politie in zijn ressort. In deze functie zag hij erop toe, dat de politie haar taak ten dienste van de justitie en van de vreemdelingen- en vuurwapenwetgeving naar behoren vervulde (www.gahetna.nl/collectie/archief/pdf/NL-HaNA_3.03.89.ead.pdf).

²⁴ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 3324 van 15 mei 1916.

²⁵ Jean Chrétien baron Baud (1853-1918), jurist, sinds 1908 procureur-generaal te Amsterdam (Wikipedia).

²⁶ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 3737 van 30 mei 1916.

de controle van aankomende reizigers op het Centraal Station en het station Weesperpoort²⁷ kan de politie vanaf half augustus een beroep doen op leden van de Bond van Orde. Dit is een organisatie opgericht door (voormalige) studenten om vrijwilligers werkzaam te laten zijn "in het belang van het algemeen". Na een oproep in de kranten begin augustus ondertekend door initiatiefnemers Delprat, Kuhn, Van Leeuwen en Te Winkel²⁸ beschikt de organisatie, gevestigd in de Studentensociëteit aan de Heiligeweg, over 400 mannelijke vrijwilligers²⁹. De hoofdleader van de Afdeling Stationshulp bevestigt in een brief aan de hoofdcommissaris van 17 augustus 1914 zijn met de heer Simons de Ruyter³⁰ gemaakte afspraak over ondersteuning van de Inspecteurs van Politie bij de toepassing van de Vreemdelingenwet aan de stations. Volgens de schrijver vormt dit de "officieele bestending van wat reeds meerdere dagen officieus geschiedt, naar ik meen te mogen aannemen tot volledige bevrediging van alle betrokkenen".

Op dat laatste valt wel wat af te dingen, want in een brief van 15 augustus klaagt dezelfde hoofdleader bij de hoofdcommissaris over onbehoorlijk optreden van brigadier Nipperus³¹ ten opzichte van ordelid Joachimsthal die vijf Spanjaarden van het station naar het hoofdbureau van politie had gebracht. Op 21 augustus klaagt mr. G. Hymans³² schriftelijk bij de hoofdcommissaris dat hij bij het afhalen van familieleden "plotseling werd overvallen door eenige hollende jongelui voorzien van een witte band dragende de woorden 'Stationshulp', die mij vastgrepen en met vervaarlijke drukte en geschreeuw afvroegen of wij vreemdelingen waren". Beide klachten worden onderzocht en vervolgens door de hoofdcommissaris "mondeling afgedaan".

De Amerikaanse ambassadeur Van Dyke³³ wendt zich op 19 augustus tot zijn persoonlijke vriend John Loudon, minister van Buitenlandse Zaken³⁴, om zich "in a

²⁷ Het begin- en eindpunt van de treinverbinding met Arnhem ter hoogte van het Rhijnspoorplein; gesloopt in 1939.

²⁸ Daniël Appolonius Delprat (1890-1988), Casper Hendrik Kuhn (1884-1942), Wilhelmus Frederik van Leeuwen (1890-1975) en Johannes Willem te Winkel (1887-1937) (<http://www.parlement.com/>; Wikipedia; www.delpher.nl; www.cbg.nl).

²⁹ "Oproep." "De Telegraaf". Amsterdam, 02-08-1914. Geraadpleegd op Delpher op 11-10-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110547607:mpeg21:a0134>; "Bond van Orde." "Het nieuws van den dag: kleine courant". Amsterdam, 05-08-1914. Geraadpleegd op Delpher op 15-09-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010109471:mpeg21:a0026>; "De stemming in Amsterdam." "Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië". Batavia, 10-09-1914. Geraadpleegd op Delpher op 26-11-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010167945:mpeg21:a0089>.

³⁰ Hendrik Jacobus Albertus Simons de Ruyter (1860-1924), commissaris van de Rijkspolitie te Amsterdam.

³¹ Frans Nipperus (1869-1934), in 1897 begonnen als agent 2e klasse en in 1930 gepensioneerd als brigadier-majoor te Amsterdam (Stadsarchief Amsterdam, Pensioenkaarten 1894-1915).

³² Georg Hijmans (1866-1924), Amsterdams advocaat en procureur.

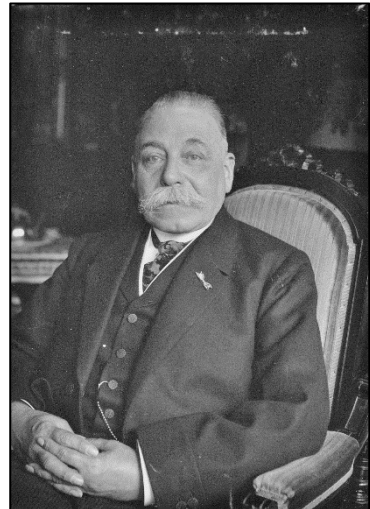
³³ Henry Jackson van Dyke (1852-1933), geestelijke, schrijver, onderwijzer en diplomaat, gezant (ambassadeur) van de Verenigde Staten van 1913 tot 1917 (Wikipedia).

³⁴ John Loudon (1866-1955), minister van Buitenlandse Zaken 1913-1918.

purely personal and unofficial manner” te beklagen over het innemen van paspoorten van Amerikaanse staatsburgers bij aankomst op het station in Amsterdam³⁵. Ondanks de kwalificaties “persoonlijk” en “onofficieel” neemt minister Loudon de zaak klaarblijkelijk hoog op. Hij kiest ervoor om via de ambtelijk-bureaucratische weg officieel om opheldering te vragen. De klacht van de ambassadeur leidt tot een brief van het ministerie van Buitenlandse Zaken aan de procureur-generaal te Amsterdam die via het arrondissementsparket bij burgemeester Röell³⁶ terecht komt, die vervolgens op 26 augustus de hoofdcommissaris om opheldering vraagt. Die antwoordt op 29 augustus aan de officier van justitie dat van vreemdelingen in afwachting van hun doorreis tijdelijk de papieren werden ingenomen en dat er geen reden was voor een uitzondering voor Amerikanen. Na een klacht van de Amerikaanse consul tijdens een bezoek aan de politie was deze werkwijze met betrekking tot Amerikaans staatsburgers al op 19 augustus beëindigd.

Militaire belangen

Niet alleen bij het burgerlijk bestuur, maar ook bij het militair bestuur bestaat belangstelling voor wie zich op Nederlandse bodem bevinden. Op 21 augustus 1914 schrijft de hoofdcommissaris aan de commandant van de Stelling van Amsterdam, in antwoord op diens geheime verzoek van 18 augustus, dat uit onderzoek is gebleken dat de registraties van het Rooms-Katholieke bevolkingsregister in de Spuistraat overeenkomen met die van het Gemeentelijk Bevolkingsregister van Amsterdam, waaraan blijkbaar eerder door de commandant is getwijfeld.

Generaal-majoor A.R. Ophorst, commandant van de Stelling Amsterdam, geportretteerd na zijn pensionering in 1918 (Beeldbank Amsterdam)

³⁵ Brief Ministerie van Buitenlandse Zaken, Afdeling I, No. 18333 van 21 augustus 1914.

³⁶ Antonie Röell (1864-1940), burgemeester van Amsterdam 1910-1915, daarna commissaris van de Koningin in Noord-Holland (Wikipedia).

Op 24 augustus richt de commissaris van de Koningin Van Leeuwen³⁷ zich op verzoek van de minister van Binnenlandse Zaken tot de burgemeesters met de vraag om opgave van de aantallen Duitse en Belgische vluchtelingen in Amsterdam en om permanent te worden geïnformeerd over de aantallen vluchtelingen die zich bevinden binnen het gebied van de Stelling van Amsterdam. Verder geeft de brief aan dat de minister van Binnenlandse Zaken wenst dat de vestiging van vluchtelingen binnen het gebied van de Stelling van Amsterdam wordt tegengegaan.

Met een schrijven van 5 september 1914 geeft de hoofdcommissaris een toelichting op het beleid aan de commandant van de Stelling van Amsterdam³⁸. Roest van Limburg verwijst daarbij naar een gesprek dat hij blijkbaar de avond daarvoor met de commandant voerde. De hoofdcommissaris laat weten dat alle aankomende treinen en stoomschepen worden gecontroleerd, waarbij in de regel de papieren van de vreemdelingen worden ingenomen, waarna zij de volgende dag op het hoofdbureau te horen krijgen wat er omtrent hun toelating is beslist. Alleen degenen die werk wacht of die zaken moeten afwikkelen, mogen blijven. Anderen moeten binnen 14 dagen doorreizen naar elders. "Touristen met een beperkt reisgeld" worden dus niet blijvend toegelaten, ook niet als ze uit België zijn gevlucht. Deze handelwijze is ook toegepast op "de Rus, waarover namens de Opperbevelhebber, aan U [de commandant van de Stelling Amsterdam] werd getelefoneerd".

Roest van Limburg acht deze gedragslijn in overeenstemming met de instructies van de regering. Hij stelt vervolgens: "Het zou wellicht aanbeveling verdienen, indien U in de klachten van de bedoelde Rus, aanleiding kan vinden den Opperbevelhebber met mijnen voren omschreven gedragslijn, die mede rekening houdt met de militaire belangen van de Stelling Amsterdam, in kennis te stellen" en hij verwijst nog eens fijntjes naar de instructies van de minister van Binnenlandse Zaken, "er tegen te waken dat vluchtelingen uit België een toevlucht zoeken binnen de Stelling Amsterdam".

Voldoende middelen van bestaan

Zoals we eerder hebben aangegeven, is de mogelijkheid tot het weren van armlastige vreemdelingen een belangrijke drijfveer achter de Vreemdelingenwet van 1849. Het hebben van voldoende middelen van bestaan is bij de uitvoering van de wet dan ook een belangrijk criterium (Leenders 1998).

Dat blijkt bijvoorbeeld uit de discussie over toelaten van de Duitser Johann Herman Plehn, een journalist die Engeland is uitgezet. Op 14 augustus 1914 vraagt de procureur-generaal de hoofdcommissaris om opheldering in deze zaak. Bovendien geeft hij aan dat de minister van Justitie verzoekt om "in het belang van de internationale verhoudingen" de uitwijzing van Plehn te schorsen³⁹. De hoofdcommissaris antwoordt dezelfde dag dat naar het oordeel van de politie de man niet beschikt over de juiste papieren en dat hij niet in zijn eigen onderhoud kan voorzien.

³⁷ Wilhelmus Frederik van Leeuwen (1860-1930), commissaris van de Koningin in Noord-Holland 1911-1914; in 1915 opgevolgd door Antonie Röell.

³⁸ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 4183 van 5 september 1914.

³⁹ Brief procureur-generaal No. 732/862 R.P. van 14 augustus 1914 en van 17 augustus 1914 No. 732/878 R.P.

Daarom is hem toegang tot Nederland geweigerd en heeft men erop toegezien dat hij, op eigen kosten, per trein is vertrokken⁴⁰. Drie dagen later schrijft de procureur-generaal dat de minister van Justitie tot het oordeel is gekomen dat Plehn als vertegenwoordiger van Wolffs Agentschap, een persbureau, geacht kan worden in zijn bestaan te voorzien en dus, indien hij weer in Amsterdam wordt aangetroffen, kan worden toegelaten mits hij dan over geldige papieren beschikt⁴¹. Dat is blijkbaar het geval geweest, want Johannes Plehn, “Dr. Philosophie, journalist en correspondent van Wolffs Bureau, geboren te Lichtenthal 3 oktober 1868”, wordt op 14 november 1914 opgenomen in het Vreemdelingenregister (Stadsarchief Amsterdam, A01586000152).

Ook met betrekking tot de vreemdeling Lubach speelt geld een doorslaggevende rol. In een conceptbrief, niet in het handschrift van Roest van Limburg, aan de procureur-generaal in reactie op diens schrijven van 5 september 1914, wordt uitgelegd dat vreemdeling Lubach niet kon worden toegelaten omdat hij weinig geld op zak had en bovendien zelf beloofde op 18 augustus naar Berlijn terug te keren. De brief vervolgt: “Nu de minister van Justitie blijkbaar mijn overwegingen niet deelt en mijn handelswijze ten aanzien van Lubach niet goedkeurt, zou ik het bijzonder op prijs stellen indien ik ter zake van de toepassing van de Vreemdelingenwet eenige nadere instructies zou ontvangen”. Dit concept eindigt met de opmerking dat het ook in het belang van de vreemdelingen is dat zij niet worden toegelaten tot het gebied van de Stelling van Amsterdam, want, “het is mij bekend dat de Stelling Commdt alhier zeer vermoedelijk alle vreemdelingen uit de stelling zal doen verwijderen zoodra deze in staat van beleg komt – een mogelijkheid die men toch nog steeds onder de ogen moet zien”⁴².

Een maand later wordt de soep niet meer zo heet gegeten: op 3 oktober komt via de bestuurlijke lijn bericht van de minister van Binnenlandse Zaken dat het weren van vluchtelingen uit het gebied van de Stelling van Amsterdam, zoals eerder voorgeschreven in de brief van de minister van 24 augustus 1914, niet van toepassing is op “vluchtelingen die voldoende middelen van bestaan hebben [...], tenzy uit anderen hoofde de noodzakelykheid daartoe mocht ontstaan”⁴³.

3.2 Onvoorwaardelijke toelating: ontvangst met open armen

De “nauwgezette uitvoering van de Vreemdelingenwet” waarvan in juli 1914 nog sprake is, wordt enkele maanden later verlaten. In de Troonrede van 1914 is als uitgangspunt genomen dat vluchtelingen onvoorwaardelijk tot Nederland worden toegelaten:

“Diepbegaan met het lot van alle volken, die in den krijg zijn meegesleept, draagt Nederland de buitengewone lasten, die het wordt opgelegd, gewillig en ontvangt met open armen alle ongelukkigen, die binnen zijn grenzen een toevlucht zoeken”.

⁴⁰ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 3919 van 14 augustus 1914.

⁴¹ Brief procureur-generaal No. 732/878 R.P. van 17 augustus 1914.

⁴² Brief Politie letter G No. 4131 en 4896 5 september 1914 of later.

⁴³ Brief Provinciaal Bestuur Noord-Holland, 1e Afdeling No. 80 en 132/12205.

Duidelijk is dat de ontwikkelingen op het strijdtoneel aan deze beleidswijziging ten grondslag liggen. Er is dan inmiddels een tweede golf van vluchtelingen uit België op gang gekomen van zo'n 60.000 Belgen, voornamelijk vrouwen en kinderen, die hun land verlaten vanwege de hevige gevechten in Belgisch-Limburg en bij Luik (Maat 2004, p. 18). Zij worden vanuit Limburg overgebracht naar een kamp bij Oldebroek in Overijssel. Een derde golf van vluchtelingen uit België passeert de grens met Nederland vanaf begin oktober als gevolg van de belegering en beschieting van Antwerpen door het Duitse leger.

De toestroom van Belgische vluchtelingen na de strijd rond Antwerpen zet de zaken verder onder druk. Ook de vraag hoeveel vreemdelingen zich in Amsterdam bevinden, wordt opnieuw urgent. De burgemeester wil van de hoofdcommissaris weten of er uitvoering is gegeven aan de wens van de minister van Binnenlandse Zaken om opgave van aantallen, waarna de hoofdcommissaris op 8 oktober aan de burgemeester bericht dat de gewenste opgaven al worden verstrekt. Desalniettemin volgt op 12 oktober opnieuw een circulaire van de commissaris van de Koningin met het verzoek om de opgave van aantallen telegrafisch te doen⁴⁴. De vesting Antwerpen is dan inmiddels op 10 oktober 1914 gevallen.

Belgische vluchtelingen op het Centraal Station (Beeldbank Amsterdam)

Veel Belgische vluchtelingen worden aanvankelijk opgevangen bij particulieren. Dat maakt inzicht in de aantallen lastig en in dit licht moeten we waarschijnlijk een oproep zien van de hoofdcommissaris in de Amsterdamse kranten aan particulieren

⁴⁴ Provinciaal bestuur van Noord-Holland, Kabinet, 1e Afdeling, No. 80/12656.

“die Belgische vluchtelingen in hun woning hebben opgenomen daarvan zoo spoedig doenlijk schriftelijk kennis te geven aan het Hoofdbureau van Politie, OZ Achterburgwal 185, door vermelding van de juiste namen en voornamen van alle gezinsleden ...”. Als reden voor de oproep wordt opgegeven dat de politie de informatie nodig heeft om de talrijke vragen die zij krijgt naar de verblijfplaats van familieleden of bekenden, te kunnen beantwoorden.

Via de lijn minister van Binnenlandse Zaken, commissaris van de Koningin en burgemeester (hierna: de bestuurlijke lijn) verzoekt de Commandant der Stelling Amsterdam op 14 oktober om opgave van de aantallen vreemdelingen in de stad en om op de hoogte te worden gebracht als dit aantal met + of -10% wijzigt. De hoofdcommissaris bericht nog diezelfde dag aan de burgemeester dat er in Amsterdam 7.209 Belgische vluchtelingen verblijven, waarvan 5.809 (81%) in opvanglocaties (“asyls”) en 1.400 (19%) bij particulieren. Deze aantallen waren blijkbaar niet zo hard als deze opgave suggereert. Op de conceptbrief van de hoofdcommissaris staat in potlood in de marge genoteerd: “Dit aantal is door B.M. [burgemeester] veel te klein voorgesteld; in werkverslag P.G. [procureur-generaal] heeft H.C. [hoofdcommissaris] het op 20-10-1914 op 9.200 gesteld”.

In de kranten worden andere aantallen genoemd. Wethouder Josephus Jitta⁴⁵, verantwoordelijk voor de opvang van vluchtelingen, raamt op 12 oktober 1914 het aantal vluchtelingen (inclusief kinderen) in Amsterdam op 25.000 en verzoekt geen extra treinen meer naar Amsterdam te dirigeren, aldus het Algemeen Handelsblad⁴⁶.

Op 2 november 1914 ontvangt de hoofdcommissaris via de bestuurlijke lijn een schrijven van de commissaris van de Koningin met een aantal vragen over de situatie rond de Belgische vluchtelingen⁴⁷. Roest van Limburg antwoordt twee dagen later. In de eerste plaats schrijft hij dat het maximale aantal Belgische vluchtelingen dat tegelijkertijd in Amsterdam verblijf heeft gehad op 20.000 wordt geraamd. In de tweede plaats geeft de hoofdcommissaris aan dat de houding van de bevolking tegenover de Belgische vluchtelingen “zeer sympathiek, by sommige personen op het overdrevene af” is en dat sedertdien een kentering is opgetreden, maar dat die nog niet heeft geleid tot “een bepaald antipathieke houding”. Het aantal in Amsterdam verblijvende vluchtelingen bedraagt op 1 november ongeveer 5.950, zo schrijft de hoofdcommissaris⁴⁸.

Op 26 april 1916 vraagt de commandant van de Stelling Amsterdam op verzoek van de Opperbevelhebber de hoofdcommissaris om opgave te doen van alle vreemdelingen die sinds 1 augustus 1914 in Amsterdam verblijven. Deze cijfers moeten

⁴⁵ Nicolaas Marinus Josephus Jitta (1858-1940), oogarts, gemeenteraadslid, wethouder Openbare gezondheid en Armenwezen in Amsterdam van 1905 tot 1918 (<http://www.encyclo.nl/>; <https://www.joodsmonument.nl>).

⁴⁶ “Belgische vluchtelingen.”. “Algemeen Handelsblad”. Amsterdam, 12-10-1914. Geraadpleegd op Delpher op 14-10-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010656342:mpeg21:a0077>.

⁴⁷ Provinciaal bestuur van Noord-Holland, Kabinet, 1e Afdeling, No. 80/13385 (afschrift).

⁴⁸ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 5453 van 4 november 1914.

worden gegroepeerd naar mensen afkomstig uit Duitsland en de zich in de oorlog daarbij aangesloten nationaliteiten en Engeland en daarbij aangesloten nationaliteiten⁴⁹. De hoofdcommissaris antwoordt op 1 mei 1916 en voegt de door het bevolkingsregister van Amsterdam samengestelde tabellen bij. Deze zijn weergegeven in bijlage 2. Roest van Limburg merkt op dat de Belgische vluchtelingen niet in de opgave zijn verwerkt. Hun aantal bedraagt bijna 3.600, zijnde 1.686 mannen en 1.837 vrouwen. Deze aantallen zijn inclusief 826 kinderen van 15 jaar en jonger⁵⁰.

Hulpcomités

De opvang van vluchtelingen is in belangrijke mate in handen van particulieren die daartoe veelal hun krachten bundelen in hulpcomités. Verschillende groepen burgers zetten zich in voor de opvang van Belgische uitgewekenen. Zo zijn er bijvoorbeeld het Nederlandsch Comité tot Steun van Belgische en andere Slachtoffers, het Algemeen Steuncomité, de Bond van Orde en de Vereeniging "Tehuis voor Belgische Kinderen". Deze werken vooral naast elkaar en niet met elkaar, wat met de toename van het aantal vluchtelingen na de val van Antwerpen op 9 oktober 1914 blijkaar een probleem wordt.

Comité tot hulp aan de Belgische vluchtelingen in 1914 (Beeldbank Amsterdam).

Het gemeentebestuur dringt in een brief aan alle hulpcomités van 13 oktober 1914 dan ook aan op de vorming van een "centrale commissie voor uitgewekenen" met

⁴⁹ Stelling van Amsterdam, Sectie I No. 16918 Geheim van 26 april 1916.

⁵⁰ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 2906 van 1 en 15 mei 1916.

eventuele subcommissies op te richten in een gezamenlijke vergadering op 15 oktober 1914⁵¹. Dit wordt de Centrale Commissie voor Belgische Uitgewekenen naar Amsterdam met subcommissies voor huisvesting, voeding, registratie en repatriëring⁵². De hoofdcommissaris is lid van de Centrale Commissie en wordt uitgenodigd tot deelname aan haar vergadering met alle voorzitters van de subcommissies op maandag 26 oktober 1914.

Het Algemeen Handelsblad publiceert in deze periode onder de kop "Eenige adressen waarnaar thans veel gevraagd wordt" regelmatig overzichten van de hulpcomités en –organisaties, zoals:

- Algemeen Steuncomité
- Amsterdamsch Comité tot ontwikkeling en ontspanning van werklozen;
- Amsterdamsch Comité van het Nederlandsche Roode Kruis;
- Centrale Commissie tot behartiging van de belangen van in Nederland uitgeweken vluchtelingen;
- Comité van Nederlandsche uitgewekenen uit België;
- Commissie voor de armenverzorging in de Stelling van Amsterdam;
- De militaire verplegingscommissie;
- Gemeentelijke commissie voor Belgische uitgewekenen naar Amsterdam;
- Koninklijk Nationaal Steuncomité;
- Levensmiddelen-commissie;
- Nationale Vereeniging tot steun aan miliciens;
- Nederlandsch Comité tot steun aan Belgische en andere slachtoffers;
- Secretariaat van den Bond van Orde;
- *Société Belge de Bienfaisance*;
- Tehuis voor Belgische kinderen;
- Tijdelijk bureau voor advies;
- Vrouwencomité tot hulpbetoon.

In latere jaren komen daar bijvoorbeeld⁵³ nog bij:

- Belgische School van Amsterdam;
- Comité tot huisvesting van Belgische onderwijzers;
- Comité voor de Engelse geïnterneerden;
- Comité voor het bouwen en inrichten van barakken voor vrouwen en kinderen van geïnterneerde Belgen in de legerplaats bij Zeist;
- Commissie voor de verstrekking van kleding, levensmiddelen, enz. voor de behoeftige Nederlanders te Brussel;
- Commissie voor de verzending van lectuur aan de militairen;

⁵¹ Brief Gemeentebestuur Amsterdam, zonder nummer, van 13 oktober 1914.

⁵² "Centrale commissie voor Belgische uitgewekenen." "De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad". 's-Hertogenbosch, 16-10-1914. Geraadpleegd op Delpher op 18-10-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010548239:mpeg21:a0171>.

⁵³ De opsomming is niet uitputtend.

- Internationaal werk voor Gewonden en Krijgsgevangenen;
- Mobilisatiefonds ter verstrekking van ontspanningsartikelen aan de Militairen van Land- en Zeemacht;
- Nederlandsche Centrale voor Vacantiekinderen uit Duitschland;
- Nederlandsche Commissie tot steun van het Servische Roode Kruis;
- Plaatselijke Commissie voor Ontwikkeling en Ontspanning van Gemobiliseerde Troepen;
- *Union Belge* / Liefdewerk voor Belgische Krijgsgevangenen en Gewonden / Credietvereniging voor Belgen;
- Vrouwencomité tot hulpbetoon in tijden van oorlogsgevaar;
- Zeister Dames-Comité voor de vervaardiging van polsmoffen, bouffanten en kniewarmers, voor Nederlandsche militairen.

Een omvangrijke humanitaire hulporganisatie is de Amerikaanse *Commission for Relief of Belgium* die zich met behulp van particuliere donaties en financiële steun van de Amerikaanse overheid richt op het inzamelen van voedsel en andere eerste levensbehoeften ten behoeve van de zwaar getroffen bevolking in België.

De goederen die naar België worden verscheept door de *Commission for Relief of Belgium* blijven eigendom van de Amerikaanse ambassadeur in België tot aan de herverdeling aan het Belgische volk. De *Commission* heeft een kantoor in Nederland, in Rotterdam, Haringvliet 98. Op 22 februari 1915 ontvangt de politie via de bestuurlijke lijn het verzoek van de commissaris van de Koningin om – op wens van de minister van Binnenlandse Zaken – de leden van de *Commission* (met naam genoemd in de brief) te voorzien van een brief waarmee zij zich bij de Nederlandse haven- en spoorwegambtenaren alsmede de militaire en civiele overheden kenbaar kunnen maken als vertegenwoordiger van deze hulporganisatie. Dit enerzijds om te voorkomen dat zij bij het uitvoeren van hun werkzaamheden worden gehinderd, anderzijds om ervoor te zorgen dat zij bij het vervoer van levensmiddelen via Nederland naar België zoveel mogelijk worden geholpen⁵⁴.

In Rotterdam is de *Commission officielle à l'Assistance des Réfugiés Russes* actief. Deze richt zich op de 'gewone' Russische vluchtelingen. Daarnaast is er het *Comité russe des prisonniers de guerre évadés* voor hulp aan ontsnapte Russische krijgsgevangenen. Beide ressorteren onder het Russische consulaat-generaal in Rotterdam (De Roodt 2000, Vogel 2009).

Op 15 september 1917 vraagt de *Commission officielle* de hoofdcommissaris van Amsterdam om opgave van Russische vluchtelingen die zich sinds het begin van het jaar in Amsterdam hebben gemeld en hun woonadressen⁵⁵. Nadat Roest van Limburg bij zijn collega in Rotterdam inlichtingen heeft ingewonnen over deze commissie en heeft vernomen dat deze samenwerkt met de Russische consul-generaal in Rotterdam en de ambassade in Den Haag, verstrekt hij op 10 oktober 1917 de gevraagde gegevens aan deze commissie⁵⁶.

⁵⁴ Provinciaal Bestuur van Noordholland, 1e Afdeling, No. 80/1651 van 22 februari 1915.

⁵⁵ Brief *Commission Officielle à l'Assistance des Réfugiés Russes* 15 september 1917.

⁵⁶ Brief hoofdcommissaris Letter G no. 8652 van 10 oktober 1917.

Particuliere opvang

Belgische uitgewekenen die voldoende middelen van bestaan hebben, vinden veelal onderdak in particuliere huizen, al dan niet door bemiddeling van een de hulpcomités of de Centrale Commissie. Gezien de grote aantallen vluchtelingen is de veronderstelling dat kamerverhuurders (te) hoge huurprijzen vragen, niet vreemd. Eind 1914 stuurt de minister van Justitie via de justitiële lijn een verzoek aan de hoofdcommissaris om na te gaan of er in de gemeente Amsterdam sprake is van misbruik door kamerverhuurders⁵⁷. De hoofdcommissaris laat op 28 december aan de procureur-generaal weten dat er uit onderzoek niet is gebleken dat er extreme huurprijzen worden berekend. Hij voegt daaraan toe dat noch bij de Belgische consul-generaal, noch bij het Comité Huisvesting, noch bij de commissaris van de Rijkspolitie in het Beursgebouw klachten hieromtrent zijn binnengekomen⁵⁸. Blijkbaar is dat ook elders in het land het geval, want in februari 1915 laat de minister van Binnenlandse Zaken in een publicatie in de krant weten dat uit het onderzoek door zijn ambtsgeenoot van Justitie niet is gebleken dat er woekerprijzen worden gerekend voor kamerhuur aan Belgische uitgewekenen⁵⁹.

Opvanglocaties

Vluchtelingen die geen middelen van bestaan hebben en niet bij particulieren of in hotels kunnen verblijven, worden ondergebracht in opvanglocaties. Deze worden gerund door particulieren, instellingen of de gemeente, al dan niet in samenwerking met de steuncomités.

Vanaf 15 oktober 1914 is de coördinatie van de opvang van Belgische vluchtelingen in handen van de Centrale Commissie voor de Belgische Uitgewekenen naar Amsterdam, gevestigd in het Gemeentelijk Beursgebouw aan de Oudebrugsteeg⁶⁰. Haar afdeling Huisvesting regelt de verdeling van vluchtelingen over de verschillende locaties in de stad. In een brief van 31 oktober beklaagt de Centrale Commissie zich bij de hoofdcommissaris, omdat zij meent dat de politie eigenstandig vluchtelingen onderbrengt in opvanglocaties. Er wordt op gewezen dat de oude Effectenbeurs de enig plek is waar overdag bonnen voor nachtverblijf en voeding worden uitgegeven; 's nachts is dat de 3e klasse wachtkamer aan het Centraal Station. In noodgevallen kunnen "zwervende vluchtelingen onder politiebegeleiding naar het vaste doorgangshuis Kromme Waal 25 worden gebracht" zo schrijft F. Lugt⁶¹ namens het Centrale Comité. De hoofdcommissaris brengt de volgende dag alle afdelingen van het korps op de hoogte van deze instructies. Ook laat hij zich informe-

⁵⁷ Brief procureur-generaal No. 933 / 983 van 23 december 1914.

⁵⁸ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 6380 van 28 december 1914.

⁵⁹ "Binnenland. Kamerverhuurders en Belgische vluchtelingen". *Nieuwsblad van het Noorden*. Groningen, 04-02-1915. Geraadpleegd op Delpher op 28-10-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010667027:mpeg21:a0003>.

⁶⁰ Beter bekend als de Beurs van Berlage. Aan de Oudebrugsteeg bevond zich de ingang van de Graan- en Effectenbeurs; zie: https://www.amsterdam.nl/kunst-cultuur/monumenten/beschrijvingen/beurs_van_berlage/.

⁶¹ Hoogstwaarschijnlijk Frederik Johannes (Frits) Lugt (1884-1970), kunstenaar, kunsthandelaar en -verzamelaar.

ren door de betreffende afdelingschefs⁶² omtrent de klachten van de Centrale Commissie, maar dat geeft geen aanleiding tot andere instructies dan in het telegram van 1 november 1914.

Belgische vluchtelingen in één van de loodsen aan de IJ-kade
(Beeldbank Amsterdam)

Op 4 november schrijft de hoofdcommissaris via de burgemeester aan de commissaris van de Koningin in reactie op diens vragen⁶³ dat ten behoeve van het opvangen van zo'n 3 à 4 duizend vluchtelingen per nacht de volgende maatregelen zijn getroffen: de vluchtelingen worden geregistreerd in de beursgebouwen en vervolgens ondergebracht in door de stad verspreide doorgangshuizen. Nu de toestroom is gestopt, wordt ernaar gestreefd de vluchtelingen te concentreren in "eenige loodsen langs de Handels- en Ykade, waarbij tevens de geheele verzorging in de hand werd genomen van de gemeente". Op het moment van schrijven zijn 3.672 vluchtelingen in deze loodsen ondergebracht⁶⁴.

Op 18 november 1914 richt Lugt zich weer per brief tot de hoofdcommissaris, omdat twee zwervende Belgische vluchtelingen door de politie zouden zijn verwezen naar de opvang van Mr. Asscher⁶⁵ aan de Herengracht 193, terwijl dat het op-

⁶² Rapport 3e Sectie 3e Afdeling no. 1033/2219 van 3 november 1914 en Rapport 3e Sectie 1e Afdeling no. 1096/2029 van 4 november 1914.

⁶³ Provinciaal bestuur van Noord-Holland, Kabinet, 1e Afdeling, No. 80/13385 (afschrift).

⁶⁴ Brief hoofdcommissaris Letter G, No. 5453 van 4 november 1914.

⁶⁵ Benjamin Emanuel Asscher (1859-1941), advocaat, lid van het Algemeen Steuncomité.

vanghuis aan de Singel 340 (voorheen Kromme Waal 25) had moeten zijn. De hoofdcommissaris gelast een onderzoek en stuurt opnieuw per telegram instructies het korps in. Op 24 november 1914 schrijft de hoofdcommissaris aan de Centrale Commissie dat de bedoelde vluchtelingen niet door de politie naar de Herengracht zijn verwezen, maar door het Comité voor Belgische vluchtelingen gevestigd aan het Rokin, terwijl een derde vluchteling door een particulier naar dezelfde opvang zou zijn gebracht⁶⁶.

Terugkeer

Belgen die voor het oorlogsgeweld op de vlucht zijn geslagen, worden verondersteld tijdelijk in Nederland te verblijven. Zodra de gevechten voorbij zijn, ontstaat de vraag of de Belgen naar hun eigen land kunnen terugkeren. De Duitse autoriteiten zijn in elk geval van mening dat het in België onder Duitse bezetting veilig genoeg is voor de gevluchte bewoners om naar huis terug te keren. De Nederlandse regering schaaft zich achter dit standpunt.

Op 17 oktober 1914 ontvangt de hoofdcommissaris via de bestuurlijke lijn een circulaire van de commissaris van de Koningin⁶⁷ met de mededeling dat de minister van Binnenlandse Zaken het ogenblik gekomen acht om van regeringswege de terugkeer van Belgische vluchtelingen naar hun land te bevorderen. Het Duitse opperbevel heeft kort daarvoor aangegeven dat veilige terugkeer mogelijk is en zal worden toegestaan. Het verzoek van de commissaris is om te inventariseren wie tot terugkeer bereid zijn. Hij voegt hieraan toe: "Zij die weigeren, behooren niet gedwongen te worden, maar een zachte drang om terug te keeren schijnt den minister niet misplaatst. Natuurlijk is een en ander niet toepasselijk op de uitgewekenen die geheel in hun eigen onderhoud voorzien". Die laatste zin onderstreept nogmaals dat de aanwezigheid van armlastige vreemdelingen door de regering als het voornaamste probleem wordt gezien.

Mannen die dienstplichtig zijn in het Belgische leger, mogen niet terugkeren naar hun vaderland "op straffe van als krijgsgevangenen te worden behandeld". De burgemeester dient de aantallen reisvaardigen telegrafisch door te geven, zodat van regeringswege maatregelen kunnen worden genomen om hen naar hun woonplaatsen in België terug te zenden. Het begrip "zachte drang" is in de circulaire niet nader gespecificeerd. In zijn reactie aan de burgemeester op de circulaire geeft de hoofdcommissaris aan dat wat hem betreft zachte drang is uitgeoefend door de circulaire aan te plakken in de doorgangshuizen van Belgische vluchtelingen. Verder geeft hij aan dat de politie geen "bepaalde persoonlijke aandrang" heeft uitgeoefend. De Commissie voor Belgische Uitgewekenen achtte dat niet gewenst en de hoofdcommissaris heeft besloten zich bij dit algemeen standpunt aan te sluiten. Onder de uitgeoefende zachte drang zijn volgens opgave van de politie⁶⁸ de volgende aantallen Belgische vluchtelingen huiswaarts gekeerd⁶⁹:

⁶⁶ Brief hoofdcommissaris aan de Centrale Commissie, G 5776 van 24 november 1914.

⁶⁷ Provinciaal Bestuur van Noordholland, 1e Afdeling, No. 80 / 12771 van 17 oktober 1914.

⁶⁸ Brief hoofdcommissaris aan de burgemeester van Amsterdam, 27 oktober 1914.

⁶⁹ Zie ook: Leenders 1993, p. 145.

Datum	Aantal
20 oktober 1914	382
21 oktober	181
22 oktober	173
23 oktober	196
24 oktober	193
25 oktober	113

De circulaire van de commissaris van de Koningin is blijkbaar op andere punten onhelder, zoals wat te doen met Belgen die niet naar België willen terugkeren, maar naar een ander land willen vertrekken. Op 18 oktober telegrafeert de hoofdcommissaris aan alle afdelingschefs van politie dat het de wens is van de regering dat Belgische soldaten in burgerkleding geen hulp krijgen om naar Engeland te reizen en dat hun vertrek zo veel mogelijk moet worden belet. In elk geval moet worden vermeden dat Belgische mannen in de dienstplichtige leeftijd (18-30 jaar) door de politie worden geholpen bij vertrek naar Engeland. Dit natuurlijk vooral ingegeven om de neutraliteit van Nederland niet in gevaar te brengen (Leenders 1993, p. 145).

De volgende dag brengt de hoofdcommissaris de consul-generaal van België op de hoogte van deze instructie onder verwijzing naar een telegram van de minister van Binnenlandse Zaken aan Dr. Jitta, de voorzitter van de Vluchtelingen Commissie, en aan de hoofdcommissaris dat luidt: "Mijn telegram over vertrek Belgische soldaten naar Engeland was een terugslag op de vraag of zoodanig vertrek moest worden bevorderd. Myn bedoeling was dat dit vertrek op geen wyze mag worden aangemoedigd of door giften in geld mogelyk gemaakt. Natuurlyk kan van feitelyk beletten geen sprake zijn. De minister van Binnenlandsche Zaken, CORT van der LINDEN". De letterlijke tekst van dit telegram wordt op 20 oktober door de hoofdcommissaris per telegram ter kennis gebracht van alle afdelingschefs van politie⁷⁰ met de instructie in voorkomende gevallen te handelen in de geest van het telegram van de minister.

Op 24 oktober volgt er via de bestuurlijke lijn een circulaire waarin wordt gesteld dat Belgische dienstplichtigen niet mogen worden geholpen bij vertrek naar Engeland, waarna de hoofdcommissaris op 27 oktober aan de burgemeester bericht dat de instructies al strikt worden nageleefd⁷¹.

De mogelijke terugkeer van Belgische vluchtelingen vanaf particuliere opvangadressen maakt het probleem van inzicht wie zich in de stad bevinden, opnieuw actueel. De hoofdcommissaris laat daarom op 19 oktober nogmaals een bericht in de krant plaatsen, met het verzoek om aan de politie door te geven wie er in particuliere opvang verblijven, maar nu ook te melden als er iemand vertrekt, zo mogelijk met opgave van het nieuwe adres⁷².

⁷⁰ Telegram hoofdcommissaris aan allen, 20 oktober 1914.

⁷¹ Provinciaal Bestuur van Noordholland, 1e Afdeling, No. 80 / 13095 van 22 oktober 1914. Brief hoofdcommissaris aan burgemeester 27 oktober 1914.

⁷² "Amsterdam en de Oorlog. Do vluchtelingen." "Algemeen Handelsblad". Amsterdam, 19-

Om de terugkeer van Belgen naar vooral Antwerpen te faciliteren wordt er in Roosendaal een vluchtelingenbureau gevestigd en de politie wordt gevraagd hieraan bekendheid te geven⁷³. Op 4 november 1914 stuurt de hoofdcommissaris via de bestuurlijke lijn desgevraagd opnieuw gegevens over aantallen uit Amsterdam naar België terugkerende vluchtelingen⁷⁴:

Datum	Aantal	Datum	Aantal
25 oktober 1914	⁷⁵ 117	30 oktober	205
26 oktober	236	31 oktober	259
27 oktober	359	1 november	230
28 oktober	341	2 november	282
29 oktober	290	3 november	301

Op 5 november adviseert de hoofdcommissaris burgemeester Röell om een proclamatie uit te vaardigen, waarin is aangegeven dat de Duitse overheid heeft laten weten dat het de bedoeling is dat uitgeweken Belgen terugkeren naar het door Duitsland bezette België, zodat daar de normale toestand zoveel mogelijk kan worden hersteld⁷⁶. Tevens wordt in de proclamatie het gerucht tegengesproken dat eenmaal teruggekeerde Belgen door de Duitse bezetter zouden worden verhinderd om hun nog niet teruggekeerde familie in Nederland te bezoeken. De tekst is identiek aan die van de proclamatie van de burgemeester van Rotterdam gedateerd 2 november die op 5 november in de kranten aldaar is opgenomen⁷⁷.

Het gerucht dat in de proclamatie wordt tegengesproken is blijkbaar hardnekkig of zelfs waar, want op 9 november 1914 informeert Roest van Limburg per telegram bij de burgemeester van Roosendaal of het klopt dat naar België teruggekeerde Belgen en Nederlanders niet meer naar Nederland mogen reizen, zelfs niet vrouwen en kinderen⁷⁸ en bovendien vraagt de hoofdcommissaris aan de kranten om de proclamatie van de burgemeester van 5 november 1914 niet meer op te nemen.

De regering faciliteert de terugkeer van Belgen door het verstrekken van documenten en reisbiljetten, maar de regelingen daaromtrent zijn niet voor iedereen duidelijk. Op 13 maart 1915 krijgt de politie via de bestuurlijke lijn een brief van de minister van Binnenlandse Zaken waarin hij aangeeft dat armlastige Belgen tegen overlegging van een verklaring van onvermogen in aanmerking komen voor een gra-

10-1914. Geraadpleegd op Delpher op 17-10-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010656292:mpeg21:a0050>.

⁷³ Provinciaal Bestuur van Noordholland, 1e Afdeling, No. 80 / 12959 / 61 van 22 oktober 1914.

⁷⁴ Brief hoofdcommissaris Letter G, No. 5453 van 4 november 1914.

⁷⁵ Volgens eerdere opgave: 113.

⁷⁶ Brief hoofdcommissaris letter G, No. 5479 van 5 november 1914.

⁷⁷ "Advertentie". "Nieuwe Rotterdamsche Courant". Rotterdam, 05-11-1914. Geraadpleegd op Delpher op 26-10-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010033802:mpeg21:a0056>.

⁷⁸ Concepttelegram hoofdcommissaris van 9 november 1914.

tis paspoort en een treinkaartje voor het traject Essen-Antwerpen. Het is daarom niet nodig dat steuncomités of gemeentebesturen de kosten betalen voor paspoorten van Belgen, wat op verschillende plekken in het land gebeurt, zo schrijft de minister⁷⁹.

Reisbescheiden

In aansluiting op het Vestigingsverdrag⁸⁰ tussen Nederland en Duitsland is in het Besluit van 3 april 1911 (Staatsblad 104) vastgesteld welke bescheiden als bewijsstukken gelden. Dit zijn door de Nederlandse Commissarissen der Koningin afgegeven nationaliteitsbewijzen en de door de bevoegde Duitse autoriteiten afgegeven *Heimatscheine* (beide mits niet ouder dan vijf jaar) die zowel een bewijs van identiteit als van nationaliteit zijn. Veel Duitsers blijken echter slechts te beschikken over een *“Reisepasz”* die niet de nationaliteit vermeldt. Duitsers met een reispas wordt daarom aanvankelijk de toegang geweigerd, maar in 1912 is na overleg met de Duitse consul besloten de *“Reisepasz”* toch te erkennen omdat op grond van de Duitse Rijkswet zo’n pas alleen kan worden verstrekt aan *“Reichsangehörige”* wat betekent dat de houders geacht worden de Duitse nationaliteit te hebben.

Ondanks deze afspraken zijn er in de praktijk toch onduidelijkheden over de reisbescheiden die Duitsers nodig hebben om Nederland binnen te komen, en blijkbaar hanteert men niet overal dezelfde regels. Roest van Limburg richt zich op 7 april 1915 in een brief tot zijn ambtsgenoot van de Rotterdamse politie met de vraag welke documenten de ‘Vreemdelingenpolitie’ in Rotterdam vraagt aan Duitsers die toegelaten willen worden tot Nederland en op welke regels het Rotterdamse beleid stoelt. Het antwoord uit Rotterdam luidt dat op grond van het Vestigingsverdrag tussen Nederland en Duitsland Duitsers in Nederland voorzien moeten zijn van een bewijs van identiteit plus nationaliteit en dat derhalve erkende papieren zijn een buitenlands paspoort of de zogeheten *“Heimatschein”*, maar dat men op grond van de afspraken uit 1912 in Rotterdam ook de *“Reisepasz”* erkent⁸¹.

Ook reizen naar Duitsland gaat gepaard met strubbelingen. In reactie op geconstateerde problemen van mensen die tot Duitsland willen worden toegelaten schrijft de minister van Binnenlandse Zaken op 17 april 1915 aan de commissarissen van de Koningin met het verzoek de burgemeesters te instrueren door aanplakking bekend te maken wat voor het reizen naar Duitsland wordt vereist, te weten “een buitenlandsch paspoort met photographie van de rechthebbende benevens zijne handteekening” plus een verklaring van de burgemeester dat de foto inderdaad van betrokkene is en dat deze het stuk zelf heeft ondertekend, waarna het paspoort door of vanwege de Duitse consul van een visum moet worden voorzien⁸². De

⁷⁹ Brief minister van Binnenlandse Zaken Afd. V.A. No. 3580 van 13 maart 1915.

⁸⁰ Het verdrag tussen Nederland en Duitsland uit 1904 (Staatsblad 4) waarin is geregeld hoe wordt omgegaan met Nederlanders dan wel Duitsers die hun land hebben verlaten en daar later naar terug willen keren. Zie paragraaf 2.3.

⁸¹ Brief hoofdcommissaris Amsterdam Letter G 1921 van 7 april 1915 en Brief hoofdcommissaris Rotterdam Letter A No. 873/1915 van 12 april 1915.

⁸² Brief minister Binnenlandse Zaken Afd. B.B. No. 2680 van 17 april 1915.

hoofdcommissaris laat op 5 mei 1915 een afschrift van de brief verspreiden aan zijn commissarissen en verdere afdelingschefs⁸³.

Ongewenste elementen

Dat de regering heeft besloten vluchtelingen met “open armen” te ontvangen, neemt niet weg dat er zorgen zijn over personen die zich misschien zullen misdragen. Die personen moeten er rekening mee houden dat er meer dan ‘zachte drang’ zal worden uitgeoefend om hen naar hun land van herkomst te laten terugkeren.

Op 22 oktober 1914 ontvangt de hoofdcommissaris via de bestuurlijke lijn een circulaire van de commissaris van de Koningin met de mededeling dat de minister van Binnenlandse Zaken wil weten of er zich onder de Belgische vluchtelingen “elementen bevinden, die om de een of andere reden voor de openbare rust, orde, veiligheid of gezondheid gevaar opleveren”. Als die personen niet naar België terugkeren, zullen zij naar de opvangkampen Oldebroek of Veenhuizen worden gebracht. Verder vraagt de minister of er vluchtelingen zijn in de dienstplichtige leeftijd die plannen hebben om naar Engeland te vertrekken en hij tekent daarbij aan dat erop moet worden toegezien dat zij geen geldelijke steun ontvangen. Tot slot wordt gewezen op het inmiddels opgerichte vluchtelingenbureau in Roosendaal dat kan helpen bij het (doen) terugkeren van Belgen naar hun land met het verzoek dit aan de Belgische vluchtelingen bekend te maken⁸⁴. Het antwoord van de hoofdcommissaris komt op 28 oktober 1914: er zijn onder de vluchtelingen in Amsterdam geen elementen zoals door de minister bedoeld; er zijn wel mannen van dienstplichtige leeftijd die het voornemen hebben om naar Engeland te vertrekken; hen is echter elke medewerking geweigerd en deze gedragslijn zal ook in het vervolg strikt worden gehandhaafd⁸⁵.

Het ontkennende antwoord van de hoofdcommissaris op de vragen van de minister over ongewenste elementen is opmerkelijk, want op 21 oktober, een dag eerder dan de dagtekening van de circulaire, heeft Roest van Limburg een dagorder uitgevaardigd aan alle 14 afdelingen van het korps. Daarin staat dat met ingang van 22 oktober “in den Tolhuistuin aan de Overzijde van het IJ een doorgangshuis [zal] worden gevestigd, voor degenen onder de Belgische vluchtelingen waarvoor afzonderlijke huisvesting gewenst is. Hierin kunnen worden opgenomen zij die zich hier ter stede schuldig hebben gemaakt aan grove onordelijkheid, zich te buiten gaan aan sterken drank, zich niet schikken naar de regelen van eene goede tucht, door hun gedrag aanstoot geven of wier aanwezigheid in de gewone doorgangshuizen om andere redenen ongewenst is”. De dagorder regelt verder hoe de bewaking van de locatie door politiemensen moet worden geregeld. Bovendien wordt gesteld dat de hoofdcommissaris beslist over wie er hier geplaatst worden aan de hand van een aanvraagformulier waarvan een model is bijgevoegd. Vervolgens worden er daadwerkelijk vluchtelingen overgebracht naar het nieuwe opvanghuis Tolhuistuin.

⁸³ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 2564 van 5 mei 1915.

⁸⁴ Provinciaal Bestuur van Noordholland, 1e Afdeling, No. 80 / 12959 / 61 van 22 oktober 1914.

⁸⁵ Brief hoofdcommissaris letter G, No. 5164 van 28 oktober 1914.

Het betreft op 22 oktober 1914 een dokwerker uit Antwerpen die zes jaar gevangenisstraf heeft ondergaan wegens poging tot doodslag, afkomstig uit het gebouw Onafhankelijken⁸⁶. Daarnaast een ketelmaker uit Mechelen, zijn echtgenote en hun vijf kinderen in de leeftijd van vijf tot 18 jaar, afkomstig uit Loods L⁸⁷. Hun overbrenging is gebaseerd op klachten van de leider van gebouw De Roos⁸⁸ over "ontevredenheid, welke grensde aan opruiing". De volgende dag gaat het om een naaister uit Hoboken bij Antwerpen die zich in Patrimonium Nieuwe Herengracht⁸⁹ schuldig heeft gemaakt aan "ongehoorzaamheid, te laat thuis komen, in stede ter kerk de stad ingaan en een nacht weggebleven". Met het overbrengen van deze vluchtelingen naar de Tolhuistuin is blijkbaar het probleem in Amsterdam opgelost, zodat het antwoord van 28 oktober aan de minister dat er geen kandidaten zijn voor overbrenging naar Oldebroek of Veenhuizen, formeel niet in strijd met de waarheid is.

Tolhuis en Tolhuistuin, uitspanning aan de Buiksloterweg in Amsterdam-Noord, in oktober 1914 bestemd tot doorgangshuis voor Belgische vluchtelingen die ongewenst gedrag vertonen (Beeldbank Amsterdam)

⁸⁶ Het gebouw van kunstenaarsassociëteit De Onafhankelijken aan de Amstelveenseweg 165, hoek Cornelis Krusemanstraat, met een capaciteit van 1000 bedden (zie: "In Amsterdam." "Algemeen Handelsblad". Amsterdam, 12-10-1914. Geraadpleegd op Delpher op 18-10-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010656341:mpeg21:a0039>).

⁸⁷ Loods L aan de IJ-kade is één van de tijdelijke opvanglocaties voor behoeftige Belgische vluchtelingen ingericht vanaf 19 oktober 1914. De slechte omstandigheden en het min of meer dwingende karakter leiden tot veel kritiek (zie ook: Leenders 1993, p. 147-151).

⁸⁸ Gebouw "De Roos", later gebouw "Arnhem", Rokin 5-15.

⁸⁹ Het gebouw van Nederlands Werkliedenverbond Patrimonium aan de Nieuwe Herengracht 95.

Ook het militair gezag houdt zich bezig met de kwestie van ongewenste elementen. Op 8 september 1915 ontvangt de hoofdcommissaris via de procureur-generaal een brief van de Opperbevelhebber⁹⁰. Deze wijst daarin op de bevoegdheid van het militair gezag om mensen te verwijderen uit het gebied waar de staat van beleg geldt (de drie zuidelijke provincies) op grond van artikel 33 van de wet van 23 mei 1899⁹¹. Dit echter met inachtneming van enkele regels. Zo moet de minister van Justitie worden ingelicht zodat de namen van betrokkenen in het Politieblad kunnen worden vermeld. En, de uitgezette vreemdelingen moeten worden voorgeleid aan de commissaris van politie dan wel de burgemeester van de plaats waarheen ze worden gebracht. Hetzelfde geldt voor niet-vreemdelingen in behoeftige omstandigheden. Tot slot wordt van elke voorgenomen uitgeleiding vooraf bericht gestuurd aan de commissaris van politie of de burgemeester.

Woonwagens en woonwagenbewoners worden klaarblijkelijk uit militair oogpunt ongewenst gevonden. Op 18 mei 1916 stuurt de hoofdcommissaris op verzoek van de commandant van de Stelling Amsterdam instructies het korps in om te verhinderen dat er nieuwe woonwagens de stad in komen. Als woonwagens worden aangetroffen moet bericht worden gestuurd naar het hoofdbureau, waarna ruiters van de Bereden Politie naar de woonwagen zullen worden gezonden om deze via de buitenwijken de stad uit te leiden⁹².

Op 4 juni 1917 richt de hoofdcommissaris zich schriftelijk tot de officier van justitie met betrekking tot vreemdelingen die verdacht worden van een overtreding of misdrijf. Deze worden vaak na voorgeleiding bij de rechter-commissaris vrijgelaten. De hoofdcommissaris acht dit ongewenst en geeft de officier van justitie ter overweging om het anti-socialenbeleid op deze vreemdelingen toe te passen. Dat wil zeggen dat ze niet worden vrijgelaten, maar voor de hoofdcommissaris worden geleid die kan gelasten ze op te sluiten in het Huis van Bewaring. Roest van Limburg geeft aan dat de betrokken vreemdelingen na telefonische melding van de rechter-commissaris door de politie naar het hoofdbureau zullen worden gebracht⁹³. De officier van justitie antwoordt dat hij de rechters-commissarissen van het voorstel op de hoogte heeft gesteld⁹⁴.

Op 7 juni stuurt Roest van Limburg een mededeling rond in het korps dat vreemdelingen die zich schuldig hebben gemaakt aan een misdrijf maar niet voor de officier van justitie hoeven te verschijnen, niet langer vrijgelaten mogen worden, maar moeten worden voorgeleid aan de hoofdcommissaris⁹⁵. Deze zal dan overwegen dan wel heroverwegen of ze moeten worden ingesloten in het Huis van Bewaring of in aanmerking komen voor andere maatregelen voor anti-socialen, zoals internering of opsluiting ergens anders. Zoals we zullen zien, is dit geen garantie dat

⁹⁰ Brief Opperbevelhebber O.J.J. No. 31783 (Afd. G.S. No. 9073) van 8 september 1915.

⁹¹ De wet van 23 mei 1899 (Staatsblad 128) houdende bepalingen ter uitvoering van art. 187 der Grondwet (Staat van oorlog en staat van beleg), gewijzigd in 1909 (Staatsblad 469).

⁹² Mededeeling hoofdcommissaris aan alle afdelingen, Letter N No. 172 A.Z. van 18 mei 1916.

⁹³ Brief hoofdcommissaris Letter G 4549 van 4 juni 2017.

⁹⁴ Brief officier van justitie 999 I van 7 juni 2017.

⁹⁵ Brief hoofdcommissaris Letter R No. 172 van 7 juni 1917.

vreemdelingen die zich schuldig hebben gemaakt aan een misdrijf, niet meer door een rechter-commissaris worden heengezonden.

Half juni 1917 wordt geconstateerd dat er in de binnenstad wordt gebedeld door “kinderen van vreemde nationaliteit, als regel Zigeunertypes”. Bij nader onderzoek blijkt het daarbij te gaan om leden van gezinnen die voldoende middelen van bestaan hebben. Om hieraan een einde te maken geeft de hoofdcommissaris op 20 juni de chef 6^e Sectie, 1^e Afdeling opdracht een brigadier van het posthuis Tolhuisweg alle woonwagenbewoners van vreemde nationaliteit te laten bezoeken en hen erop te wijzen dat bij bedelarij het hele gezin het land uitgezet zal worden “dan wel buiten het gebied van gemeente of stelling”. De hoofdcommissaris verlangt verder rapportage over de gesprekken⁹⁶. Op 21 juni bericht de chef 6^e Sectie, 1^e Afdeling dat brigadier Meijer⁹⁷ alle woonwagenbewoners aan de overzijde van het IJ heeft bezocht en de boodschap heeft overgebracht dat gezinsleden zich dienen te onthouden van bedelarij op straffe van uitzetting⁹⁸.

Een kwestie rond vreemdelingen met ongewenst gedrag is wie er betaalt voor het verblijf van deze vreemdelingen in gemeentelijke lokaliteiten, waar zij in afwachting van hun verhoor of voorgeleiding verblijven. De minister van Justitie beslist dat de gemeenten de kosten moeten voorschieten en per hoofd in rekening brengen bij het Rijk. Daarbij geldt een normbedrag van f 0,50 voor een warme maaltijd en twee koude maaltijden (brood en koffie) à f 0,25⁹⁹.

Naar aanleiding van de vrijlating van een Duitse deserteur verdacht van diefstal van een biljet van 100 gulden, stuurt de hoofdcommissaris op 5 februari 1918 een brief aan de officier van justitie met het verzoek de rechters-commissarissen eraan te herinneren in dergelijke gevallen niet over te gaan tot vrijlating van de betrokkene maar te zorgen voor voorgeleiding bij de hoofdcommissaris¹⁰⁰. De officier van justitie antwoordt dat hij de rechters-commissarissen heeft herinnerd aan het verzoek van de hoofdcommissaris van 4 juni 1917¹⁰¹.

Via de bestuurlijke lijn krijgt de hoofdcommissaris op 25 februari 1918 een schrijven van de commissaris van de Koningin waarin deze namens de minister van Binnenlandse Zaken aangeeft dat “lastige en ongewenste elementen onder de Belgische vluchtelingen” voor de keuze gesteld moeten worden tussen “opneming in het vluchtoord te Nunspeet of uitleiding naar België”. In afwachting van hun uitleiding kunnen deze vreemdelingen op grond van artikel 13 van de Vreemdelingenwet (gevaar voor de publieke rust) in Nunspeet worden geïnterneerd¹⁰². De ‘zachte drang’ waarvan in 1914 nog sprake was, is ten aanzien van deze groep duidelijk niet meer aan de orde.

⁹⁶ Brief hoofdcommissaris Letter G 5212 van 20 juni 1917.

⁹⁷ Frederik Meijer (1868-1943), brigadier, gepensioneerd op 30 mei 1924 (Stadsarchief Amsterdam, Pensioenkaarten 1894-1915).

⁹⁸ Brief Inspecteur toegevoegd in de 6^e Sectie, 1^e Afdeling Letter A No. 2154 van 21 juni 1917.

⁹⁹ Departement van Justitie, Afdeling 2C no. 509 van 29 december 1917.

¹⁰⁰ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 4549 van 5 februari 1918.

¹⁰¹ Brief officier van justitie 999 I / 1917 van 6 februari 1918.

¹⁰² Provinciaal Bestuur Noordholland 1ste Afdeling No. 80/2283 van 25 februari 1918.

Prostitutie

De angst voor ‘ongewenste elementen’ onder de vluchtelingen spitst zich in het bijzonder toe op Belgische vrouwen. Met name waar er concentraties zijn van militairen, zoals in de grensstreken, bij vestingwerken en bij interneringskampen, acht men het waarschijnlijk dat daar vraag is naar de diensten van prostituees. Moreel verval ligt daarom volgens sommigen op de loer.

Zo richt eind oktober 1914 het hoofdbestuur van de Nederlandsche Vereeniging tegen Prostitutie zich schriftelijk tot de minister van Justitie. Het hoofdbestuur wenst de aandacht van de regering te vestigen “op de ernstige gevaren, die vooral ook uit moreel oogpunt ons Nederlandsche volk bedreigen; dat namelijk op grote schaal toename der prostitutie dreigt, aangezien reeds nu gebleken is, dat Belgische vrouwen zich hier aan een onzedelijk leven overgeven of daartoe pogingen in het werk stellen en zich hier in verdachte buurten zoeken te vestigen, terwijl ook het gevaar op de grensplaatsen met haar talrijke militaire bezetting niet gering is”. Waar het hoofdbestuur zich precies op baseert, is onduidelijk. Het hoofdbestuur eindigt met het verzoek aan de minister om ervoor te zorgen dat de “gevaarlijke elementen” zo spoedig mogelijk uit het land worden verwijderd¹⁰³.

De brief bereikt de hoofdcommissaris via de justitiële lijn op 26 oktober met het verzoek van de officier van justitie te Amsterdam “om bericht en raad”¹⁰⁴. Op 3 november ontvangen alle afdelingschefs van politie van de hoofdcommissaris een afschrift van de brief met het verzoek om voor 10 november te berichten wat er in hun ressort met betrekking tot het onderwerp bekend is¹⁰⁵.

In de dagen daarna ontvangt Roest van Limburg 14 schriftelijke rapporten van afdelingschefs. In 11 ressorten is na onderzoek niets gebleken van prostitutie door Belgische vrouwen; in twee ressorten blijkt er een Belgische vrouw als prostituee werkzaam te zijn. Eén van de twee vrouwen is gearresteerd op verdenking van diefstal van een klant. In één ressort is er sprake van een vermoeden dat drie vrouwen zichzelf (en twee in hun woning aanwezige kinderen) onderhouden door middel van prostitutie. De vrouwen hebben eerder in België gewoond, maar hebben de Nederlandse nationaliteit. Een nader onderzoek door hoofdagent Stroombergen¹⁰⁶ levert geen nieuwe informatie op, behalve dat op hetzelfde adres (het logement Balster Bodegraven in de Zwanenburgerstraat 45) ook een behoeftige Oostenrijkse deserter met zijn hoogzwangere Russische vrouw en drie kinderen een kamer huurt¹⁰⁷. De hoofdcommissaris stuurt de bevindingen op 18 november 1914 naar de officier van justitie met de aanbeveling dat de vrouwen met Belgische nationaliteit naar België teruggestuurd worden of ergens anders worden ondergebracht¹⁰⁸.

¹⁰³ Afschrift brief gedateerd Groningen 20 oktober 1914 en Amsterdam 17 oktober 1914.

¹⁰⁴ Parket van den officier van justitie te Amsterdam No. 1504 van 26 oktober 1914.

¹⁰⁵ Brief hoofdcommissaris, Letter G No. 5334 van 3 november 1914.

¹⁰⁶ Johan Frederik Hendrik Stroombergen (1875-1966), hoofdagent, later brigadier, gepensioneerd op 22 augustus 1924 (Stadsarchief Amsterdam, Pensioenkaarten 1894-1915).

¹⁰⁷ Mededeeling van de 2^e Sectie 1^e Afdeling aan het hoofdbureau No. 2062 A van 14 november 1914.

¹⁰⁸ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 5334.

Dat bewoonsters van het genoemde logement wel degelijk betrokken waren bij prostitutie blijkt uit een nachtrapport van 15/16 december 1914 waarin ene Joseph Mulder uit Antwerpen een belastende verklaring aflegt over prostitutie van zijn schoonzuster en haar zuster, overigens met de opmerking dat de betrokkenen dan intussen uit Amsterdam zijn vertrokken, vermoedelijk met bestemming Rotterdam¹⁰⁹.

Ondanks de geruststellende berichten van de hoofdcommissaris aan de minister van Justitie via de justitiële lijn, blijft de mogelijkheid dat Belgische vrouwen betrokken zijn bij prostitutie blijkbaar een punt van aandacht voor de autoriteiten. Via de bestuurlijke lijn krijgt Roest van Limburg op 31 december 1914 een brief van de minister van Binnenlandse Zaken met de mededeling dat “alle publieke vrouwen onder de vluchtelingen, benevens alle vrouwen, die zich buiten echt met mannen afgeven, onverwijld, desnoods tegen haar wil, worden overgebracht naar het vluchtoord te Nunspeet”¹¹⁰. De burgemeesters worden gemachtigd dergelijke vrouwen onder geleide naar Nunspeet te laten overbrengen, mits de regeringscommissaris van dat vluchtoord ten minste 24 uur van te voren daarvan in kennis wordt gesteld¹¹¹.

De brief van de minister van Binnenlandse Zaken wordt op 7 januari 1915 opnieuw via de bestuurlijke lijn verspreid¹¹², waarna de hoofdcommissaris op 14 januari de burgemeester bericht dat van de inhoud goede nota is genomen en vervolgens de brief op 23 januari nogmaals ter kennis brengt van alle commissarissen en afdelingschefs van het politiekorps.

Neutraliteitsschending

De neutraliteitspolitiek vereist dat er op Nederlands grondgebied geen activiteiten plaatsvinden die door de oorlogvoerende partijen kunnen worden uitgelegd als het kiezen van partij in het conflict. Het werven van vrijwilligers voor de oorlogsvoering of het bevorderen dat militairen zich opnieuw aansluiten bij de krijgsmacht van hun land, wordt in Nederland beschouwd als activiteit die de neutraliteit in gevaar brengt. Neutraliteitsschendingen worden hoog opgenomen.

Op 2 november 1914 stuurt de Opperbevelhebber een brief aan alle betrokken autoriteiten. Enkele dagen daarvoor heeft de Belgische regering de in het buitenland verblijvende Belgen opgeroepen zich bij de consulaten te melden als vrijwilliger. Daarmee zouden de consulaten feitelijk fungeren als wervingsbureaus, wat, zo schrijft generaal Snijders, een schending van de neutraliteitsproclamatie en het landsneutraliteitsverdrag zou opleveren, wat niet kan worden toegestaan¹¹³. Op 3 november volgt via de bestuurlijke lijn nadere instructie van de minister van Binnenlandse Zaken waarin is aangegeven dat geen hulp mag worden geboden aan

¹⁰⁹ Nachtrapport N. 349 2^e Sectie 1^e Afdeling van 15/16 december 1914.

¹¹⁰ Een opvangkamp voor Belgische vluchtelingen in de Nederlandse plaats Nunspeet. Er waren voornamelijk burgers uit de stad Antwerpen opgenomen (Wikipedia).

¹¹¹ Ministerie van Binnenlandse Zaken 13987, Afdeling V.A. van 31 december 1914.

¹¹² Provinciaal Bestuur van Noordholland, 1e Afdeling, No. 80 / 51 van 7 januari 1915.

¹¹³ Brief Opperbevelhebber, O.V.I. no. 8087 (afd. G.S.) van 2 november 1914.

Belgische militairen om zich weer bij hun legeronderdelen aan te sluiten¹¹⁴. Dezelfde dag verzoekt de commandant van de Stelling Amsterdam¹¹⁵ de hoofdcommissaris te onderzoeken of zich bij het Belgische consulaat in Amsterdam “meer dan gewoonlijk jonge mannen vervoegen, wat er op zou kunnen wijzen dat deze daar een vrijwillige verbintenis by het Belgische leger aangaan”. De hoofdcommissaris geeft vervolgens de chefs van de Secties 1 en 6 instructie om “de vaste posten, die bij het consulaat respectievelijk vice-consulaat zijn opgesteld, op te dragen op zoodanige wijze, dat zulks niet de aandacht trekt, aantekening te houden van het aantal jonge mannen dat zich zowel aan het consulaat als het vice-consulaat aanmeldt” en hem tot nader order daarover dagelijks te berichten¹¹⁶.

Op 7 november deelt de chef van Sectie 6 de hoofdcommissaris mee dat rechercheur Bedeke¹¹⁷ op verschillende tijdstippen “op bedekte wijze” het gebouw van het vice-consulaat aan de Prins Hendrikkade 86 is binnengegaan, maar niet heeft gezien dat Belgische jonge mannen zich bij het vice-consulaat kwamen melden. Daarbij echter de kanttekening dat in het betreffende pand een groot aantal andere instanties is gehuisvest, waaronder het consulaat van Japan, de Steenkolenhandelsvereniging en de Stoomvaartmaatschappij Rotterdamsche Lloyd, wat het onmogelijk maakt om door middel van posten voor de deur vast te stellen voor wie mensen er komen en met welke bedoeling¹¹⁸. Nog dezelfde dag geeft de hoofdcommissaris de bevindingen door de commandant van de Stelling Amsterdam. Hij benadrukt dat observaties vanuit de bewakingsposten voor de deur geen soelaas bieden, maar dat hij niet wil overgaan tot ondervraging van bezoekers om de bedoeling van hun bezoek vast te stellen, tenzij hij daartoe van de regering dan wel de Opperbevelhebber nadrukkelijk het bevel krijgt. Tot slot stelt hij voor het toezicht op beide locaties te handhaven¹¹⁹. Dat laatste lijkt zinloos, tenzij Roest van Limburg ervan uitgaat dat hij alsnog door de regering of de Opperbevelhebber zal worden gevraagd bezoekers van de locaties aan ondervraging te onderwerpen. Voor dat laatste zijn geen aanwijzingen gevonden. De chef van Sectie 1 geeft in de periode 5 november – 1 december 1914 dagelijks schriftelijke opgave van de aantallen mannen in de dienstplichtige leeftijd die zich vervoegen bij het Belgische consulaat in het gebouw Beursplein 5¹²⁰. Hier is de kanttekening dat de Belgisch consul tevens werkzaam is bij het hier gevestigde assurantiekantoor Blom van der Aa, zodat ook in dit geval geldt dat de reden van bezoek niet door observaties is te achterhalen¹²¹.

De mogelijkheid dat Belgische mannen vanuit Nederland worden geworven om zich aan te sluiten bij één van de strijdende partijen, blijft de gemoederen bezig-

¹¹⁴ Provinciaal Bestuur van Noordholland, 1e Afdeling, No. 80 / 13475 van 3 november 1914.

¹¹⁵ Brief Stelling van Amsterdam, sectie I No. 3489 van 3 november 1914.

¹¹⁶ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 5449 van 4 november 1914 “Vertrouwelijk”.

¹¹⁷ Gerardus Cornelis Bedeke (1857-1940), hoofdagent / rechercheur, gepensioneerd op 1 januari 1919 (Stadsarchief Amsterdam, Pensioenkaarten 1894-1915).

¹¹⁸ Brief Chef 6e Sectie, 1e Afdeling, No. 1252 / 2867 van 7 november 1914.

¹¹⁹ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 5449 van 7 november 1914.

¹²⁰ Het nieuwe gebouw van de Vereniging voor den Effectenhandel, de “nieuwe Effectenbeurs”, in gebruik genomen op 2 januari 1914 (Kruizinga 2002, p. 310).

¹²¹ Brief Chef 1e Sectie, 1e Afdeling, diverse nummers, 5 t/m 30 november 1914.

houden. De Opperbevelhebber verstuurt op 15 januari 1915 aanvullende instructies aan alle onderdelen van de Land- en Zeemacht. De brief heeft de status 'geheim' maar desondanks worden er 1580 exemplaren ter verdere verspreiding bezorgd bij de verschillende leger- en marine-onderdelen. Deze instructies luiden dat in havenplaatsen waar groepen Belgen plegen te vertrekken het militair gezag ter plaatse ervoor moet zorgen dat er geen mannen in de dienstplichtige leeftijd vertrekken voordat helder is dat hun vertrek niet is geregeld door een als wervingsbureau te beschouwen organisatie. De garnizoenscommandanten in plaatsen vanwaar konvooien met Belgen vertrekken, moeten zoveel mogelijk inlichtingen over eventuele werving voor de strijd aan het militair gezag in de havens doorspelen. Verder wordt nog onderstreept dat personen behorende tot de oorlogvoerende landen, geen doortocht over neutraal [Nederlands] gebied mag worden gegund, behoudens enkele uitzonderingen¹²².

Het gebouw Beursplein 5-9 waar behalve de (nieuwe) Effectenbeurs ook het Belgische consulaat gevestigd is (Beeldbank Amsterdam)

De brief bereikt de hoofdcommissaris een dag later via de commandant van de Stelling Amsterdam en nogmaals op 18 januari 1915 via de procureur-generaal te Amsterdam en op 22 januari via de wethouder voor het Armenwezen en Voorzitter der Commissie voor de Belgische Uitgewekenen, Jitta. De procureur-generaal draagt de politie op in deze zaak verbinding te houden met het militair gezag en "U zoveel

¹²² Brief Opperbevelhebber Land- en Zeemacht O.V.I. no. 33059 geheim (Afd. G.S. No. 366) van 15 januari 1915.

mogelyk naar de aanwijzingen dier overheid te gedragen”¹²³. De hoofdcommissaris verstrekt een afschrift van de brief van de Opperbevelhebber aan de hoofden van alle secties en afdelingen van het korps met de opdracht zich te houden aan de instructies en de militaire autoriteiten “de medewerking te verschaffen, welke terzake noodig mocht blijken”¹²⁴.

De vrees dat handelingen als neutraliteitsschending kunnen worden opgevat, lijkt de grondslag van een brief van de hoofdcommissaris aan de procureur-generaal te Amsterdam. Roest van Limburg beklaagt zich over het feit dat de burgemeester van Enkhuizen twee ontsnapte Russische krijgsgevangenen naar Amsterdam heeft laten afreizen, zodat zij zich met de Russische consul in verbinding zouden kunnen stellen. De hoofdcommissaris heeft hen teruggestuurd naar Enkhuizen omdat hij niet wil dat vanuit de provincie in Amsterdam worden “losgelaten” en er geen titel was de twee Russen in bewaring te nemen. Bovendien, zo stelt de hoofdcommissaris, zeggen de geldende regels (een circulaire van de minister van Justitie van 5 april 1851) dat brodeloze vluchtelingen de verantwoordelijkheid zijn van het hoofd van de plaatselijke politie, in dit geval dus die van Enkhuizen. Aan het verzoek van de burgemeester van Enkhuizen om Roest van Limburg te laten bemiddelen tussen de twee vluchtelingen en het Russische consulaat wil de hoofdcommissaris geen gehoor geven, want dit “zou in strijd zijn met goede regelen van stipte onzijdigheid”. Een brief van gelijke strekking stuurt de hoofdcommissaris aan de burgemeester van Enkhuizen¹²⁵.

De procureur-generaal antwoordt na ruggespraak met de minister van Justitie dat “de Regeering ontvluchte krygsgevangenen, die over de Nederlandsche grens komen, beschouwt als ‘geheel vry’”. Als zij voldoende middelen van bestaan hebben, dan worden zij ongemoeid gelaten; als ze armlastig zijn dan moet de hulp van de betreffende consul worden ingeroepen. Hangende de diplomatieke besprekingen kunnen de vluchtelingen “na verkregen verlof der Regeering” worden ondergebracht in een “goedkoop kosthuis”. Zij mogen nooit worden uitgezet naar het land waaruit zij zijn ontvlucht. De hoofdcommissaris hoeft niet bang te zijn dat zijn bemiddeling tussen vluchtelingen en consulaat in strijd is met de neutraliteitsbepalingen, zo schrijft de procureur-generaal. Tot slot merkt hij op dat het de bedoeling was van de burgemeester van Enkhuizen de twee Russen op transport te stellen naar Rotterdam waar – in tegenstelling tot Amsterdam – een Russisch consulaat is gevestigd¹²⁶. Het antwoord van de procureur-generaal dat bemiddeling tussen vreemdelingen en het consulaat van hun land niet in strijd is met de neutraliteit, ligt mogelijk ten grondslag aan een brief van de hoofdcommissaris aan negentien consulaten in Amsterdam¹²⁷ waarin hij meedeelt dat met betrekking tot brodeloze

¹²³ Brief Procureur-generaal No. 43 R.P. / 59 Geheim no. 13 van 18 januari 1915.

¹²⁴ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 315 van 19 januari 1915.

¹²⁵ Brieven hoofdcommissaris Letter G No. 2426 van 12 april 1916.

¹²⁶ Brief Procureur-generaal te Amsterdam No. 344 R.P. / 514 van 26 april 1916.

¹²⁷ Verenigde Staten, Duitsland, België, Brazilië, Denemarken, Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Griekenland, Italië, Japan, Noorwegen, Oostenrijk-Hongarije, Portugal, Roemenië, Servië, Spanje, Turkije, Zweden en Zwitserland.

vreemdelingen andere maatregelen zullen worden getroffen dan voorheen. Tot dan toe is het gebruikelijk dat deze vreemdelingen in afwachting van het diplomatieke overleg over hun bestemming worden opgesloten in het Huis van Bewaring. Roest van Limburg acht dat ongewenst en stelt voor dat dergelijke vreemdelingen worden voorgeleid aan de consul en dat deze in overleg met de Vreemdelingendienst tot een oplossing komt. Dit vooral ook in gevallen waar uitzetting vanwege de oorlogssituatie niet mogelijk is. De hoofdcommissaris denkt daarbij aan het verstrekken van een voorschot en van papieren, zoals een reispas¹²⁸.

Naar Engeland

Belgische vluchtelingen, met name mannen in de dienstplichtige leeftijd, worden door de autoriteiten in de gaten gehouden, opdat zij de neutraliteit van Nederland niet in gevaar brengen. De neutraliteitsverklaring bevat een bepaling dat het vormen van strijderskorpsen en aanwerving van soldaten verboden is. Vertrek van groepen Belgen naar Engeland zou op dat laatste kunnen wijzen, vooral als daarbij de indruk bestaat dat dat vertrek door derden is georganiseerd of wordt aangemoedigd.

Dat in Amsterdam de controle op naar Engeland vertrekkende Belgen al streng geregeld is, blijkt uit een brief van 16 januari 1915 van de commissaris van de Koningin¹²⁹ aan alle burgemeesters in Noord-Holland¹³⁰. In de brief wordt verwezen naar de praktijk in Amsterdam, waar Belgische vluchtelingen die naar Engeland willen vertrekken, “een door een Commissaris van Politie voor ‘Gezien’ geparafeerd bewijs uitgereikt krijgen, op welk bewijs naam van den vluchteling, leeftijd, plaats van herkomst enz. zijn vermeld”. Voordat zo’n bewijs wordt afgegeven, wordt er onderzoek gedaan naar eventuele dienstplicht van de betrokkene. De commissaris wenst dat ook in andere gemeenten naar het Amsterdamse voorbeeld wordt gehandeld, zodat de controle op vertrek naar Engeland van Belgen in de dienstplichtige leeftijd wordt vergemakkelijkt. Op 21 januari 1915 komt er een vervolgschrijven waarin de commissaris van de Koningin laat weten dat de minister van Binnenlandse Zaken op verzoek van de minister van Oorlog en de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht heeft besloten dat mannelijke Belgen in de dienstplichtige leeftijd alleen mogen vertrekken op vertoon van een certificaat, afgegeven door het bestuur of het hoofd van de politie in de gemeente van verblijf, “behelzende de noodige gegevens om de identiteit vast te stellen en daarboven voorzien van een opgeplakt portret van den betrokkene; het certificaat afgestempeld zoodanig, dat een leesbaar gedeelte van dat stempel op het portret valt”¹³¹. De “Commissaris van Politie, toegevoegd voor de Administratie”, laat deze brief vergezeld van een apostille van wethouder Jitta “ter fine van kennisneming” rondgaan langs de chefs van de verschillende afdelingen, die tekenen voor ontvangst¹³².

¹²⁸ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 3324 van 20 mei 1916.

¹²⁹ Antonie Röell, voormalig burgemeester van Amsterdam.

¹³⁰ Provinciaal Bestuur van Noordholland, 1^e Afdeling No. 80/559 van 16 januari 1915.

¹³¹ Provinciaal Bestuur van Noordholland, 1^e Afdeling No. 80/767 van 21 januari 1915.

¹³² Hoofdbureau van Politie Letter G No. 424 van 23 januari 1915.

De hoofdcommissaris stuurt op 23 januari de brief van de commissaris van de Koningin door aan de commissaris van Rijkspolitie met de vraag of “geheel overeenkomstig het hier bepaalde, ook wat betreft het eischen van een portret, wordt gehandeld en in ontkennend geval, met den wensch van den minister van Binnenlandse Zaken, rekening te houden”¹³³. Het antwoord van de commissaris van Rijkspolitie luidt dat hij “zonder van bijgaande circulaire te spreken” met de *British Commission*¹³⁴ is overeengekomen “dat alle manspersonen boven 18 jaar een portret op hun door mij [commissaris van Rijkspolitie] afgegeven bewijs moeten hebben. Hier tegen was geen bezwaar en zal ik mij streng hieraan houden”¹³⁵. Op 26 januari 1915 stuurt Roest van Limburg bericht aan burgemeester Tellegen¹³⁶ dat de instructies van de minister van Binnenlandse Zaken worden opgevolgd en dat Belgen die naar Engeland vertrekken, een bewijs krijgen voorzien van een opgeplakt portret¹³⁷.

Op 5 februari 1915 geeft de hoofdcommissaris – onder verwijzing naar een mondeling onderhoud een dag eerder – een uitgebreid overzicht aan de procureur-generaal te Amsterdam over de controlemaatregelen met betrekking tot Belgische uitgewekenen, in het bijzonder die in de dienstplichtige leeftijd die naar Engeland willen uitwijken. De door Roest van Limburg geschetste werkwijze is als volgt:

- Rechercheurs van de Vreemdelingendienst surveilleren op de stations en nemen de namen op van binnenkomende vreemdelingen en vragen hen naar het doel van hun reis; hierover wordt dagelijks schriftelijk gerapporteerd;
- Aangetroffen vreemdelingen worden naar De Beurs overgebracht en door de daar zitting houdende commissaris van Rijkspolitie geregistreerd;
- Alle scheepsgelegenheden naar Engeland worden “nauwkeurig besurveilleerd”; het gaat om de boten op Hull, Londen en Leith, hoewel dit vooral vrachtschepen zijn die per keer slechts een enkele passagier kunnen meenemen;
- Uitgewekenen die in de stad worden aangetroffen, worden eveneens naar de Beurs verwezen, waar de commissaris van Rijkspolitie namens de hoofdcommissaris van Amsterdam permanent voeling heeft met het Steuncomité voor Belgische Uitgewekenen; ook hierover wordt dagelijks gerapporteerd;
- De papieren van alle Belgen die naar Engeland wensen te vertrekken en zich om die reden bij de Beurs vervoegen, worden door de commissaris van Rijkspolitie onderzocht. De bonafide uitgewekenen ontvangen van de ambtenaar een bewijs voorzien van een door deze ambtenaar gestempeld portret, waarop zij overtocht krijgen voor rekening van de *British Commission*¹³⁸; deze permits worden alleen uitgereikt aan niet-dienstplichtige mannen, vrouwen en kinderen.

¹³³ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 424 van 23 januari 1915.

¹³⁴ *The British Government Commission for transportation of Belgians to the United Kingdom*, gevestigd in Rotterdam.

¹³⁵ Brief commissaris van Rijkspolitie, 25 januari 1915.

¹³⁶ Jan Willem Cornelis Tellegen (1859-1921), burgemeester van Amsterdam van 1915 tot 1921 (Wikipedia).

¹³⁷ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 424 van 26 januari 1915.

¹³⁸ De eerder genoemde *British Government Commission for transportation of Belgians to the United Kingdom*.

- Ten aanzien van ontvluchte Belgische militairen uit interneringskampen wordt de hoofdcommissaris door sommige van de (brigade) commandanten der Marchaussee telegrafisch op de hoogte gebracht; wenselijk zou zijn dat alle commandanten ontsnappingen zouden melden met bijvoeging van het signalement van betrokkenen.

Roest van Limburg voegt aan zijn rapport aan de procureur-generaal toe dat het aantal Belgische vreemdelingen dat Amsterdam heeft gepasseerd in de vier voorafgaande weken 1.315 bedraagt en dat hij de indruk heeft dat het aantal mannen in de dienstplichtige leeftijd dat vanuit Amsterdam naar Engeland probeert uit te wijken, "niet groot is". Verder acht hij het ondoenlijk om alle mannen in dienstplichtige leeftijd te beletten naar Engeland te vertrekken, omdat zij soms deel uitmaken van een gezin. Ook al wordt hen geen permit verstrekt, dan kan men hen toch niet van de overige gezinsleden scheiden en hen beletten mee te reizen als zij hun reis zelf betalen. Tot slot geeft de hoofdcommissaris aan dat voor zover hem bekend georganiseerde uittocht in groepen vanuit Amsterdam nog niet is voorgekomen¹³⁹.

Het probleem met betrekking tot Belgen in de dienstplichtige leeftijd die naar Engeland willen vertrekken, is blijkbaar hardnekkig. Op 24 maart 1916 schrijft de minister van Buitenlandse Zaken hierover aan zijn ambtgenoot van Binnenlandse Zaken naar aanleiding van een klacht van het Belgische gezantschap dat de politie in Amsterdam en Den Haag zou weigeren om paspoorten afgegeven door een Belgische consul aan Belgen in de dienstplichtige leeftijd te voorzien van het noodzakelijke visum om te kunnen vertrekken naar Engeland¹⁴⁰. Die weigering zou een reactie zijn op het bericht van de Opperbevelhebber van 11 november 1915 dat er valse paspoorten in omloop zijn¹⁴¹.

In zijn brief van 24 maart 1916 schrijft de minister van Buitenlandse Zaken dat het Belgisch gezantschap uit het oog heeft verloren dat de regeling alleen geldt voor paspoorten afgegeven door een consul in de drie zuidelijke provincies of in Rotterdam. Belgen die verder door Nederland willen trekken moeten toch in één van de zuidelijke provincies hun paspoort hebben verkregen, dat vervolgens door de plaatselijke autoriteiten waar ook in het land kan worden geviséerd. Dat de Haagse politie geen verblijfs certificaten afgeeft aan Belgen die minder dan acht dagen in de stad zijn, vindt de minister juist; voor doortrekkende Belgen gelden namelijk andere spelregels¹⁴².

Naar aanleiding van de briefwisseling richt de Opperbevelhebber zich op 5 april 1916 schriftelijk tot de ministers van Binnenlandse en Buitenlandse Zaken om de procedures met betrekking tot Belgische vluchtelingen nogmaals op een rij te zetten. Hij geeft aan dat mannelijke Belgische personen bij controle in de vertrekhavens worden onderscheiden in drie groepen, te weten personen in de dienstplichtige leeftijd (sinds 27 juli 1915 gesteld op 18-35 jaar), personen die enige tijd in Nederland hebben vertoefd en doortrekkende Belgen.

¹³⁹ Brief hoofdcommissaris (concept) Letter G No. 687 van 5 februari 1915.

¹⁴⁰ *Légation de Belgique, La Haye*, le 15 mars 1916.

¹⁴¹ Brief hoofdcommissaris Den Haag No. 283 Lett. Kabinet van 25 januari 1916.

¹⁴² Ministerie van Buitenlandse Zaken, Afd. I. No. 14282 van 24 maart 1916.

De eerste groep komt niet in aanmerking voor reisdocumenten. Belgen die enige tijd in Nederland hebben gewoond en in hun gemeente zijn geregistreerd, ontvangen een verblijfscertificaat dat voldoet aan alle voorwaarden die daarvoor eerder werden gesteld. Belgen met een dergelijk document worden zonder bezwaar tot vertrek naar elders toegelaten.

Doortrekkende Belgen zijn vluchtelingen die het is gelukt het land binnen te komen via één van de drie zuidelijke provincies. Als zij zich voor enige tijd in Nederland willen vestigen, dan kunnen ze in de gemeente van registratie een verblijfs-certificaat verwerven dat later recht geeft op vrij vertrek. Als zij willen doorreizen naar Engeland dan moeten ze een paspoort hebben dat is afgegeven door de consul in de zuidelijke provincies of die te Rotterdam, en door de plaatselijke autoriteit gecontroleerd en afgetekend. Vertrekhaven voor hen is Rotterdam of Vlissingen.

De Opperbevelhebber wil deze regelingen ongewijzigd voortzetten om te voorkomen dat uitgifte van paspoorten in andere provincies ertoe leidt dat er verschillende soorten paspoorten in omloop zijn, wat de controle op echtheid bemoeilijkt¹⁴³.

De instructies van de minister van Buitenlandse Zaken van 24 maart 1916 en de brief van de Opperbevelhebber van 5 april bereiken de politie in Amsterdam via de bestuurlijke lijn op respectievelijk 13 en 26 april 1916. Op 15 mei 1916 geeft de hoofdcommissaris een uitgebreid antwoord aan de burgemeester waarin hij de in Amsterdam gevolgde procedures op een rij zet en erop wijst dat deze destijds op aandringen van de Opperbevelhebber ook elders in het land van toepassing zijn verklaard. Een model van de verklaring die de politie afgeeft aan Belgen die naar Engeland willen reizen, is bij de brief aan de burgemeester gevoegd¹⁴⁴.

Op 17 januari 1917 stuurt de procureur-generaal te Amsterdam aan de hoofdcommissaris een afschrift van een brief van de procureur-generaal te Den Bosch van 30 december 1916 aan de minister van Justitie¹⁴⁵ geclassificeerd als “zeer vertrouwelijk”. In die brief wordt gemeld dat er zich in de nacht van 25 op 26 december 1916 op Belgisch grondgebied schermutselingen hebben voorgedaan, waarna een groep van circa 60 Belgen alsmede Russische krijgsgevangenen op Belgisch grondgebied de elektrische draadversperring¹⁴⁶ heeft doorsneden en Nederland is binnen gekomen bij het Limburgse dorpje Mesch. De voortvluchtige Belgen en Russen zijn op 26 december doorgetrokken naar Maastricht, “vermoedelijk om zich te begeven naar Engeland”. In zijn begeleidend schrijven herinnert de procureur-generaal te Amsterdam aan de instructies dat vertrek van groepen naar Engeland moet worden

¹⁴³ Brief Opperbevelhebber No. 1902 A.Z. 1916 O.V.I. No. 48492 (Afd. G.S. No. 2543) van 5 april 1916.

¹⁴⁴ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 887 van 15 mei 1916.

¹⁴⁵ Brief procureur-generaal te Den Bosch Letter A No. 16901 van 30 december 1917.

¹⁴⁶ De 332 kilometer lange draadversperring die door de Duitse bezetters van België is aangelegd langs de grens van België met het neutrale Nederland. De versperring staat onder dodelijke elektrische spanning en moet verhinderen dat oorlogsvrijwilligers en Duitse deserteurs België ontvluchten. Deze *Grenzhochspannungshindernis* staat bekend als De Draad, de Dodendraad of het Dodenhek. De Draad kost naar schatting vele honderden mensen het leven, maar kan niet voorkomen dat duizenden de grens passeren (Wikipedia).

voorkomen¹⁴⁷. Op 25 januari 1917 stuurt de hoofdcommissaris bericht aan de commissarissen en afdelingschefs met de instructies het nodige toezicht te houden¹⁴⁸.

Geïnterneerden

Het neutrale Nederland heeft de verplichting op zich genomen om militairen van strijdende partijen die zich bevinden op het grondgebied van de staat, te ontwapenen en interneren. De geïnterneerden moeten van voedsel en kleding worden voorzien. Militairen van verschillende nationaliteiten worden van elkaar gescheiden. Zo is voor Duitse militairen een kamp (depôt) ingericht in Bergen en voor de Belgen in Gaasterland. De krijgsmacht is verantwoordelijk voor de bewaking van de geïnterneerden.

Zoals blijkt uit de documenten met betrekking tot het Amsterdamse vreemdelingenbeleid zijn er van tijd tot tijd problemen rond militairen die zich aan de internering proberen te onttrekken. Met betrekking tot dergelijke Belgische militairen schrijft de commissaris van de Koningin op 10 maart 1915 aan de burgemeester en de hoofdcommissaris van Amsterdam dat de Opperbevelhebber heeft aangegeven dat veel uit interneringskampen ontsnapte Belgische militairen zich mengen tussen burgervluchtelingen. Door optimale controle dient dit te worden tegengegaan. Aangetroffen ontsnapte militairen moeten worden gemeld bij het Hoofd van de Afdeling Interneering van het Algemeen Hoofdkwartier te Den Haag zodat zij opnieuw kunnen worden geïnterneerd¹⁴⁹.

Ontsnapte geïnterneerde militairen blijken zich ook voor te doen als ontsnapte Duitse krijgsgevangenen om op die manier naar Engeland te kunnen reizen, want op 17 januari 1917 krijgt de hoofdcommissaris een brief van de reservekapitein der Recherche van de Algemeene Controle Afdeling Interneering in Den Haag waarin gewaarschuwd wordt voor dit fenomeen¹⁵⁰. De hoofdcommissaris antwoordt erop toe te zullen zien dat ontsnapte geïnterneerden niet naar Engeland vertrekken en brengt de zaak ook onder de aandacht van commissaris Simons de Ruyter van de Rijkspolitie¹⁵¹.

Uitwisseling tussen politiediensten

Uitwisseling van gegevens tussen politiediensten over de landsgrenzen heen vindt in het algemeen plaats via het ministerie van Buitenlandse Zaken en de diplomatieke vestigingen zoals ambassades en consulaten. Ook rechtstreekse uitwisseling, van korps tot korps, komt voor met als grondslag bilaterale afspraken tussen de betreffende landen.

Gezien het grote aantal Belgische vluchtelingen in de stad ligt het voor de hand dat de politie ter uitvoering van de Vreemdelingenwet regelmatig behoefte heeft aan informatie van de Belgische overheid omtrent de identiteit en antecedenten

¹⁴⁷ Brief procureur-generaal 43/1915 R.P. / 103 Geheim no. 9 van 17 januari 1917.

¹⁴⁸ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 555 Zeer vertrouwelijk van 25 januari 1917.

¹⁴⁹ Provinciaal Bestuur van Noordholland 1^e Afdeling No. 80/2409 van 10 maart 1915.

¹⁵⁰ Algemeene Controle Afdeling Interneering No. 65 van 17 januari 1917.

¹⁵¹ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 539 van 20 januari 1917.

van in Amsterdam verblijvende Belgen. Dat gegevensuitwisseling niet altijd zonder strubbelingen verloopt, valt af te leiden uit een briefwisseling van eind december 1914. Op 24 december stuurt de procureur-generaal de hoofdcommissaris een afschrift van een brief van de minister van Justitie¹⁵² waaruit blijkt “dat nog steeds inlichtingen worden verstrekt omtrent Belgen die zich hier [in Nederland] vestigen. De laatste verzoeken daartoe strekkende, die ik van U [hoofdcommissaris] ontving werden telkens langs den thans aangegeven weg door mij verzonden, doch ik ontving daarop geen antwoord”. Met “den thans aangegeven weg” wordt bedoeld dat verzoeken om inlichtingen via het departement van Buitenlandsche Zaken en het Nederlands gezantschap te Brussel moeten worden gericht aan de *Directeur Général des Prisons et de la Sûreté publique*¹⁵³.

Deze is, zo blijkt uit het bijgevoegde afschrift van zijn brief aan de minister van Justitie, graag bereid om de politie in Nederland inlichtingen te verstrekken omtrent in Nederland verblijvende Belgen mits niet alleen, naam, voornamen en geboortedatum van de betrokkenen worden gemeld, maar ook – om misverstanden te voorkomen – de filiatie (ouders) voor zover die bekend is¹⁵⁴. De hoofdcommissaris antwoordt de procureur-generaal dat voortaan de filiatie van betrokkene in het verzoek zal worden opgenomen¹⁵⁵.

Het uitwisselen van gegevens met de Duitse politie wordt in oktober 1916 problematisch. Op 14 oktober richt de hoofdcommissaris zich tot de procureur-generaal met de mededeling dat sinds enkele dagen verzoeken om inlichtingen met betrekking tot Duitse onderdanen worden afgedaan met het bericht dat van hogerhand is verboden dergelijke inlichtingen te verstrekken. De hoofdcommissaris vraagt de procureur-generaal de zaak onder de aandacht te brengen van de minister van Justitie¹⁵⁶.

In reactie op de brief vraagt de procureur-generaal de hoofdcommissaris op 19 oktober om opgave van welke politiekorpsen het betreft en of deze voorkomen op de lijst uit 1912 van politiediensten waarmee rechtstreeks mag worden gecorrespondeerd. Tevens vraagt hij om opgave van de namen van de personen waarover inlichtingen werden gevraagd, zodat hij de minister van Justitie ter overweging kan geven dat als de Duitse regering volhardt in haar standpunt dat inlichtingen niet rechtstreeks kunnen worden verstrekt, deze via de diplomatieke weg op te vragen¹⁵⁷.

Op 23 oktober stuurt de hoofdcommissaris de gevraagde gegevens aan de procureur-generaal met de mededeling dat alle betrokken Duitse politiediensten op de lijst van 1912 staan en dat rechtstreekse uitwisseling van gegevens eerder geen probleem was¹⁵⁸. Op 27 december 1916 bericht de minister van Justitie de betrokken

¹⁵² Departement van Justitie 2e Afdeling C no. 524 van 23 december 1914.

¹⁵³ Brief procureur-generaal No. 886, 888 en 890 RP / 1194 van 24 december 1914.

¹⁵⁴ Afschrift brief Directeur Général des Prisons et de la Sûreté publique, Bruxelles, 27 november 1914.

¹⁵⁵ Brief hoofdcommissaris Letter G 6403 van 29 oktober 1916.

¹⁵⁶ Brief hoofdcommissaris Letter G 7688 van 14 oktober 1916.

¹⁵⁷ Brief procureur-generaal No. 960 R.P. / 1349 van 19 oktober 1916.

¹⁵⁸ Brief hoofdcommissaris Letter G 7688 van 23 oktober 1916.

autoriteiten dat de Duitse regering heeft besloten dat er geen rechtstreekse gegevensuitwisseling meer mag plaatsvinden. Verzoeken om inlichtingen moeten daarom voortaan via de diplomatieke kanalen worden ingediend. Aangezien dit naar verwachting leidt tot langere doorlooptijden dient het toezicht op de betreffende vreemdelingen te worden geïntensiveerd, aldus de minister¹⁵⁹.

Het vragen van inlichtingen en het verstrekken van gegevens aan buitenlandse autoriteiten heeft als risico dat deze de gegevens gebruiken ten nadele van de betrokkene of diens familie. Dat dreigt te gebeuren in de zaak rond de uit Galicië afkomstige koopman Isaac Holländer, geboren in 1877 in Bobowa, Galicië¹⁶⁰. Zoals blijkt uit een brief afkomstig van het *Präsidium der k.k. Galizischen Statthalterei* in Lemberg¹⁶¹ van 19 maart 1918 en een begeleidend schrijven van de procureur-generaal van 30 maart 1918 is er op 27 oktober 1916 vanuit de politie via de procureur-generaal te Amsterdam een verzoek om informatie uitgegaan met betrekking tot deze man. De *Statthalter* vraagt om opgave van de namen van de ouders van de betrokkene en zijn gemeente van herkomst¹⁶².

Op 4 april bericht fungerend hoofdcommissaris Marcusse¹⁶³ aan de procureur-generaal dat volgens opgave van de betrokkene de ouders genaamd zijn Lusel Holländer en Rachel Wolf en dat hij afkomstig is uit Bobowa. Maar, zo schrijft Marcusse, betrokkene wil niet dat deze gegevens worden doorgespeeld aan de autoriteiten in Lemberg, omdat hij zich aan de militaire dienstplicht heeft onttrokken en bang is dat zijn familie daardoor in moeilijkheden komt¹⁶⁴.

Op 5 april reageert de procureur-generaal op de brief van de fungerend hoofdcommissaris met de vraag of het verzoek om inlichtingen bij de politie in Lemberg gehandhaafd blijft. Dit kan alleen slagen als de door Oostenrijk gevraagde gegevens tegen de wil van Holländer worden verstrekt¹⁶⁵. Marcusse antwoordt dat het in het onderhavige geval beter schijnt de gegevens over de ouders niet te verstrekken om de familie van Holländer niet in moeilijkheden te brengen¹⁶⁶. De procureur-generaal schrijft vervolgens dat hij geen gegevens aan de Oostenrijkse politie zal verstrekken, wat impliceert dat de politie Amsterdam afziet van de door haar gevraagde informatie. Een zelfde situatie doet zich voor met betrekking tot Wolf Halpern, horlogemaker, geboren in Hutta, Galicië, in 1891¹⁶⁷.

¹⁵⁹ Departement van Justitie 2e Afdeling A. No. 528 / Circ: Serie A. No. 293 van 27 december 1916.

¹⁶⁰ Stadsarchief Amsterdam, Vreemdelingenregister 1849-1922, A01589000041.

¹⁶¹ Lemberg, hoofdstad van het Koninkrijk Galicië en Lodomerië (1772-1918), één van de kroonlanden binnen Oostenrijk-Hongarije, bestuurd door een stadhouder. Lemberg heet tegenwoordig Lviv (Pools: Lwow) en ligt in het westen van Oekraïne (Wikipedia).

¹⁶² Brief k.k. Statthalter Zl. 4625/pr van 19 maart 1918.

¹⁶³ Aart Jacob Marcusse (1868-1933), sinds 1907 commissaris van politie toegevoegd aan het hoofdbureau te Amsterdam, in 1918 waarnemend hoofdcommissaris tijdens langdurige ziekte van Roest van Limburg die hij in 1919 als hoofdcommissaris opvolgt; op 31 december 1928 gepensioneerd (Stadsarchief Amsterdam, Pensioenkaarten 1894-1915; Wikipedia).

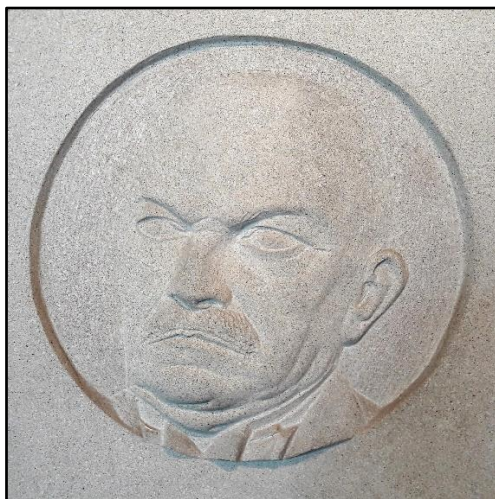
¹⁶⁴ Brief fungerend hoofdcommissaris Letter K No. 751 I van 4 april 1918.

¹⁶⁵ Brief procureur-generaal No. 1001/1916 R.P. / 316 van 5 april 1918.

¹⁶⁶ Brief fungerend hoofdcommissaris Letter K No. 751 II van 8 april 1918.

¹⁶⁷ Stadsarchief Amsterdam, Vreemdelingenregister 1849-1922 A01589000148.

De procureur-generaal geeft de fungerend hoofdcommissaris ter overweging om indien er nogmaals Galiciërs moeten worden nagetrokken of de gegevens die Oostenrijk vraagt volledig te verstrekken, of af te zien van het vragen van inlichtingen. Dat laatste acht de procureur-generaal niet verantwoord, omdat hij van mening is "dat vreemdelingen die zich hier neerzetten zich niet achter een zekere geheimzinnigheid mogen verschuilen"¹⁶⁸.

Portret van Aart Jacob Marcusse in de Koppenzaal van het huidige Hoofdbureau van Politie op de Elandsgracht in Amsterdam (foto Frank Hoogewoning)

Deserteurs

Een groep vreemdelingen die veel aandacht vraagt, is die van de deserteurs: mannen die zich aan hun militaire verplichtingen hebben onttrokken en in het buitenland een veilig heenkomen hebben gezocht. Op grond van de neutraliteitsverklaring worden Duitse deserteurs geacht niet langer in krijgsdienst te zijn. Er zou hun derhalve geen strobreed in de weg moeten worden gelegd zolang zij zich houden aan de voor vreemdelingen geldende voorschriften.

Op 31 augustus 1915 stuurt advocaat-generaal De Josselin de Jong¹⁶⁹ namens de procureur-generaal de hoofdcommissaris een afschrift van een brief van 25 augustus van de minister van Oorlog aan de minister van Justitie, waarin eerstgenoemde aandringt op een milde toepassing van de Vreemdelingenwet met betrekking tot vreemdelingen die zeggen te zijn gedeserteerd uit de strijdmacht van één van de oorlogvoerende landen. Uitzetting van deze vreemdelingen zou kunnen betekenen dat zij in eigen land de doodstraf krijgen. Om die reden levert Nederland geen deserteurs uit, aldus de brief¹⁷⁰. De procureur-generaal vraagt de hoofdcommissaris om advies uit te brengen ten behoeve van de minister van Justitie. Tevens

¹⁶⁸ Brief procureur-generaal No. 1001/1916 en 38/1917 R.P. / 393 van 16 april 1918.

¹⁶⁹ Pieter Josselin de Jong (1862-1918), jurist, advocaat-generaal te Amsterdam (Wikipedia).

¹⁷⁰ Departement van Oorlog IIde Afd. No. 130 van 25 augustus 1915.

vraagt de procureur-generaal of er praktijkgevallen bekend zijn van deserteurs die het land zijn uitgezet¹⁷¹.

Op 2 september 1915 volgt het antwoord van de hoofdcommissaris aan de procureur-generaal. Roest van Limburg geeft daarin aan dat hij zich steeds heeft “onthouden soortgelijke personen als broedeloze vreemdelingen over de grenzen des Rijks te doen geleiden, omdat zij anders in hun vaderland zwaar zouden worden gestraft, misschien de doodstraf op hen zou worden toegepast”. Sinds het uitbreken van de oorlog zijn de politie vijf personen in handen gekomen die uit een bevriend leger waren gedeserteerd. Na vaststelling van hun identiteit zijn zij verder met rust gelaten en tevens is er nauwlettend op toegezien dat hen geen hulp is geboden. Roest van Limburg besluit met de opmerking dat deze gedragslijn ten aanzien van deserteurs ook bij nieuwe gevallen zou moeten worden gevolgd¹⁷².

Op 27 januari 1916 komt de procureur-generaal op het onderwerp terug. In een schrijven waarin hij verwijst naar zijn brief van 31 augustus 1915 deelt hij de hoofdcommissaris mee dat het gevoerde beleid ten aanzien van deserteurs moet worden voortgezet aangezien het in overeenstemming is met het kabinetsbeleid. Deze milde toepassing is niet in strijd met de Vreemdelingenwet, want die legt niet de verplichting tot uitzetting van niet-toegelaten vreemdelingen op. Bij eventuele uitzetting van deserteurs of vermeende deserteurs dient vooraf overleg te worden gevoerd met de procureur-generaal. Deze dringt wel aan op zorgvuldig onderzoek of iemand die zegt deserteur te zijn, dat ook daadwerkelijk is¹⁷³.

Op 12 februari 1916 laat de hoofdcommissaris de procureur-generaal weten dat er in Amsterdam zo’n twintig vreemdelingen verblijven die zeggen deserteur te zijn. Om die reden zijn zij niet het land uitgezet. Het aantal deserteurs is mogelijk hoger omdat zich in de stad Duitsers en Oostenrijkers bevinden die in de dienstplichtige leeftijd zijn. De hoofdcommissaris vraagt zich af of het wellicht verstandiger is de betrokken personen op dezelfde wijze te behandelen als militairen van de strijdende partijen en hen van regeringswege onder te brengen in interneringsdepots. Daarmee wordt, aldus de hoofdcommissaris, voorkomen dat deze mensen van gemeente naar gemeente trekken en “zich misschien schuldig maken aan overtreding van wet of verordening”. Daarom vraagt hij de procureur-generaal de zaak onder de aandacht te brengen van de minister van Justitie¹⁷⁴.

Het is 30 maart 1916 als de hoofdcommissaris de reactie van de procureur-generaal ontvangt. Die luidt dat de minister van Justitie en hij het erover eens zijn dat vooralsnog moet worden volstaan met scherp politietoezicht op de in de stad verblijvende deserteurs¹⁷⁵.

Roest van Limburg is blijkbaar ontevreden over het antwoord van de procureur-generaal, want op 3 mei schrijft hij hem opnieuw. Onder verwijzing naar zijn eerdere suggestie om ongewenste elementen onder de deserteurs onder te brengen in een interneringskamp schetst hij het voorbeeld van deserteur David Richter,

¹⁷¹ Brief procureur-generaal No. 621 RP/918 Geheim no. 101 van 31 augustus 1915.

¹⁷² Brief hoofdcommissaris Letter G No. 5282 Geheim van 2 september 1915.

¹⁷³ Brief procureur-generaal No. 621 1915 R.P. /134 Geheim No. 11 van 27 januari 1916.

¹⁷⁴ Brief hoofdcommissaris Letter G 5282/15 van 12 februari 1916.

¹⁷⁵ Brief procureur-generaal No. 621 1915 R.P. /375 Geheim No. 31 van 30 maart 1916.

een koopman uit Krakau, die zoals blijkt uit inlichtingen van de politie aldaar, verschillende keren is gestraft. Sinds het eerdere schrijven van de hoofdcommissaris hebben zich meerdere vergelijkbare gevallen in Amsterdam gemeld. Roest van Limburg eindigt zijn brief met de opmerking dat hij heeft gemeend de aandacht van de procureur-generaal op dit geval te moeten vestigen¹⁷⁶.

Een kwestie is wie de kosten van het onderbrengen van deserteurs die geen middelen van bestaan hebben, moet betalen. Het gemeentebestuur van Amsterdam richt zich op 22 november 1916 schriftelijk tot de minister van Binnenlandse Zaken met de vraag of er van regeringswege voor deze deserteurs kan worden gezorgd, aangezien "er naar de meening van de Regeering ... aanleiding bestaat niet over te gaan tot toepassing van de Vreemdelingenwet en genoemde personen niet over de grenzen te doen brengen"¹⁷⁷. De hoofdcommissaris ontvangt een afschrift van de brief en voorziet deze van de aantekening "Antwoord afwachten, HC 25-11-'16".

De controle op Duitse deserteurs dan wel vreemdelingen die zeggen uit het Duitse leger te zijn gedeserteerd om uitzetting te voorkomen, wordt gehinderd door het besluit van de Duitse regering dat politiediensten in Nederland en Duitsland niet meer rechtstreeks gegevens mogen uitwisselen. Op 12 januari 1917 vraagt Roest van Limburg aan de procureur-generaal in Amsterdam om via de diplomatieke weg gegevens op te vragen van een aantal Duitsers om hun claim dat ze deserteur zijn, te toetsen. De hoofdcommissaris spreekt tevens zijn zorgen uit over het groeiend aantal vermeende deserteurs en de "verontrustende toename van criminaliteit" die volgens de hoofdcommissaris "het gevolg is van de aanwezigheid van tal van vreemde elementen in deze stad, niet het minst Duitsers"¹⁷⁸.

Op 17 januari 1917 ontvangt Roest van Limburg een verzoek van zijn ambtsge-noot in Harderwijk om de Duitse deserteur Frans Balser tot Amsterdam toe te laten, omdat er in Harderwijk geen werk voor hem is en omdat de politie contact tussen hem en Belgische vluchtelingen wil vermijden¹⁷⁹. De hoofdcommissaris wijst het verzoek af omdat hij vreest dat betrokkene in Amsterdam geen werk zal vinden en mogelijk vervalt tot misdaad, en omdat de stad toch al veel deserteurs binnen de grenzen heeft¹⁸⁰.

Deserteurs komen ook ongevraagd naar Amsterdam. Op 3 februari 1917 maakt de hoofdcommissaris schriftelijk bezwaar bij de procureur-generaal tegen het feit dat de politie te Venlo drie Duitse deserteurs op hun verzoek naar Amsterdam heeft gestuurd, nadat deze waren verwijderd uit het gebied waar de staat van beleg heerst. Hetzelfde geldt voor een Duitse deserteur die door de Marechaussee uit Nijmegen is verwijderd. Roest van Limburg acht het onaanvaardbaar dat Amsterdam een verzamelplaats wordt voor deze lieden die wanneer ze geen deserteur zouden zijn, zouden zijn uitgezet. Hij vraagt de procureur-generaal met deze handelwijze

¹⁷⁶ Brief hoofdcommissaris Letter G 5282/'15 van 3 mei 1916.

¹⁷⁷ Brief Gemeentebestuur Amsterdam No. 23950 / 5437 A.Z. van 22 november 1916.

¹⁷⁸ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 269 van 12 januari 1917.

¹⁷⁹ Brief commissaris van Politie Harderwijk No. 67 van 17 januari 1917.

¹⁸⁰ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 553 van 20 januari 1917.

te stoppen, mede omdat “Amsterdam eene vesting is en stellig opeenhooping van ongewenschte vreemdelingen uit militair oogpunt zeer onraadzaam is”¹⁸¹.

Op 27 februari is er opnieuw gedoe over twee Duitse deserteurs. Deze zijn door de burgemeester van Eindhoven op de trein naar Amsterdam gezet, omdat zij van de militaire autoriteiten niet in de zuidelijke provincies mogen blijven. Daarbij wordt verwezen wordt naar een brief van de luitenant-generaal Commandant van het Veldleger van 31 januari 1917¹⁸². De twee zouden in Amsterdam uitzicht hebben op werk, maar dat wordt in Amsterdam niet geloofd. Roest van Limburg weigert hun toelating in Amsterdam en geeft de Marechaussee opdracht de twee terug te brengen naar Eindhoven omdat zij geen werk en geen geld hebben¹⁸³.

Op verzoek van de minister van Binnenlandse Zaken vraagt de commissaris van de Koningin op 17 maart 1917 de hoofdcommissaris om schriftelijke opgave, onder vermelding van naam en rang, van hoeveel Duitse deserteurs er in de stad zijn en “hoeveelen er zich onder hen bevinden, die wegens wangedrag of andere min sociale handelingen in aanmerking komen voor opzending naar een depôt”¹⁸⁴.

Op 22 maart 1917 stuurt Roest van Limburg de gevraagde opgave met een nadere toelichting. Het gaat om 101 Duitsers, allen in de rang van soldaat. Soms zijn zij in afwachting van hun oproep voor militaire dienst naar Nederland uitgeweken. Behalve Duitsers zijn er in Amsterdam deserteurs van andere strijdmachten: 220 Oostenrijkers, 13 Russen, 12 Belgen, 2 Hongaren, 1 Engelsman, 1 Fransman en 1 Turk. Zij staan zoveel mogelijk onder toezicht. Sommigen hebben zich misdragen en zijn daarom in het Huis van Bewaring opgenomen, zoals een man die heeft geprobeerd Joodse diamanthandelaren te beroven en een zekere Theodoor Giacomo Anselmi (geboren 1885) met de Zwitserse nationaliteit die is aangetroffen in gezelschap van een andere man die eerst vluchtte voor de politie en later een valse naam opgaf.

Met betrekking tot Anselmi wordt de minister van Justitie geraadpleegd over hoe in zijn geval moet worden gehandeld. Voor de andere man is via diplomatieke weg uitleiding naar Zwitserland aangevraagd. Onderbrengen in een depot wenst de hoofdcommissaris vooral voor deserteurs zonder geld of middelen van bestaan, omdat het risico bestaat dat ze vervallen tot misdaad¹⁸⁵. Wat het antwoord is geweest van de minister van Justitie blijkt niet uit de gevonden documenten, maar de naam Anselmi duikt weer op naar aanleiding van een rapport van 6 september 1918. Twee agenten, Wiegel¹⁸⁶ en Rausch¹⁸⁷, rapporteren wat zij op dinsdagmorgen 3 september van de uit te zetten Duitser Balthoren hebben vernomen tijdens zijn transport van Amsterdam naar Zevenaar. De man heeft verklaard de voorgaande nacht niet

¹⁸¹ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 927 van 3 februari 1917.

¹⁸² Brief commandant van het Veldleger No. 47285 van 31 januari 1917.

¹⁸³ Notitie Politie Amsterdam 27 februari 1917.

¹⁸⁴ Provinciaal Bestuur Noordholland, 1e Afdeling No. 80/3365 van 16 maart 1917.

¹⁸⁵ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 2240 van 22 maart 1917.

¹⁸⁶ Wouter Wiegel (1867-1931), hoofdagent, gepensioneerd op 4 november 1922 (Stadsarchief Amsterdam, Pensioenkaarten 1894-1915).

¹⁸⁷ Johannes Gerhardus Rausch (1872-1945), hoofdagent, gepensioneerd op 5 juli 1929 (Stadsarchief Amsterdam, Pensioenkaarten 1894-1915).

te hebben kunnen slapen, omdat hij met vijf personen in een ruimte zat opgesloten en deze personen, waaronder een Belg, een Zwitser en een Nederlander, “de gehele nacht met elkander tegen natuurlijke ontucht hadden gepleegd”. Op het rapport zijn de namen van de drie betrokkenen toegevoegd, waaruit blijkt dat de Zwitser de naam Anselmi draagt. Het rapport is verder voorzien van de aantekening “HC mee-degegeven. HC zal over meerdere ruimten spreken, 6-9-‘18”.

De kwestie van het weigeren van van elders weggestuurde deserteurs komt in april 1917 opnieuw aan de orde. Op 5 april stuurt de commissaris van de Koningin een brief door van de minister van Binnenlandse Zaken. Deze geeft aan dat de Opperbevelhebber bezwaar maakt tegen het terugsturen van deserteurs die omwille van het landsbelang uit het grensgebied zijn verwijderd. De minister van Binnenlandse Zaken is het met de Opperbevelhebber eens dat dit niet kan. “Lastige en gevaarlijke elementen” onder hen mogen in afwachting van de spoedige inrichting van een “toevluchtsoord” niet worden teruggestuurd naar het gebied waar de staat van beleg geldt¹⁸⁸. De hoofdcommissaris voorziet de brief van de aantekening “Afw[achtende] houding aannemen tot kamp is ingericht”. Op 17 april bericht hij de burge-meester dat met de instructies terdege rekening zal worden gehouden¹⁸⁹.

Via de justitiële lijn ontvangt de hoofdcommissaris op 28 april 1917 een schrijven van de minister van Justitie met betrekking tot Amerikanen die zijn gedeserteerd van schepen. Onder de nieuwe *Seamen's Act* van 1916 staat op desertie vanaf een schip niet langer gevangenisstraf. Verdragsbepalingen over het opsporen van Amerikaanse deserteurs op verzoek van de Amerikaanse overheid zijn daarmee opgezegd. De minister van Justitie instrueert de Nederlandse autoriteiten om voortaan geen gehoor meer te geven aan zulke opsporingsverzoeken. Roest van Limburg stuurt de brief op 28 april aan de commissarissen en afdelingschefs van het korps¹⁹⁰.

Wat betreft de ongewenste elementen, op 30 april 1917 is er een “zwarte lijst” met de namen van 42 mannen en acht vrouwen van verschillende nationaliteit. Op de lijst is aangegeven van welke vergrijpen de betrokkenen worden verdacht. De verdeling is als volgt.

Verdenking	Mannen	Vrouwen
Anti-sociaal	21	6
Spionage	12	2
Smokkelen en spionage	4	
Anti-sociaal en smokkelen	2	
Anti-sociaal en spionage	1	
Smokkelen	1	
Spionage en schulden	1	
Totaal	42	8

¹⁸⁸ Provinciaal Bestuur Noordholland, 1e Afdeling No. 80/4111 van 5 april 1917.

¹⁸⁹ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 2914 van 17 april 1917.

¹⁹⁰ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 3385 van 28 april 1917.

Het getouwtrek over het opnemen van deserteurs duurt voort. Op 9 mei 1917 richt directeur Ringeling¹⁹¹ van de Gemeentelijke Gezondheidsdienst (GGD) zich tot de hoofdcommissaris met de mededeling dat hem is bericht dat het regelmatig gebeurt dat vreemdelingen in Utrecht worden voorzien van een treinkaartje naar Amsterdam. Dit zou ook het geval zijn geweest bij deserteur Lorenz Derenda die op 27 april 1917 bij de opvang in Zeeburg aanklopt¹⁹² voor onderdak. Hoofdcommissaris Roest van Limburg wendt zich twee dagen later schriftelijk tot zijn ambtsgenoot in Utrecht met het verzoek dat – indien het waar is, wat de directeur GGD hem schrijft – maatregelen worden genomen om herhaling te voorkomen¹⁹³. De volgende dag meldt hoofdcommissaris Van 't Sant¹⁹⁴ van de Utrechtse politie dat Lorenz Derenda hem onbekend is en dat de man zeker niet met een treinkaartje is afgeschoven naar Amsterdam zoals door de hoofdcommissaris Roest van Limburg was verondersteld¹⁹⁵.

GGD Directeur Ringeling
(Beeldbank Amsterdam)

Op 16 mei 1917 vraagt de hoofdcommissaris schriftelijk opheldering bij zijn collega van de Gemeentepolitie Alkmaar over vijf Duitse deserteurs, ontslagen uit het interneringskamp in Bergen, die in Alkmaar een treinkaartje naar Amsterdam zouden hebben gekregen en het advies zich voor verdere hulp te wenden tot de politie in Amsterdam. Roest van Limburg schrijft dat hij zelf alleen in zeer bijzondere omstandigheden zulke hulp biedt aan deze deserteurs – gesteld dat waar is wat zij zeggen

¹⁹¹ Hermanus Gerardus Ringeling (1856-1931), vanaf 1896 directeur GGD, gepensioneerd in 1923 (Stadsarchief Amsterdam, Pensioenkaarten 1894-1915).

¹⁹² Brief Directeur GGD No. 730 G van 9 mei 1917.

¹⁹³ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 3772 van 11 mei 1917.

¹⁹⁴ François van 't Sant (1883-1966), hoofdcommissaris Gemeentepolitie Utrecht 1916-1920, later hoofd Centrale Inlichtingendienst en secretaris van Koningin Wilhelmina (Wikipedia).

¹⁹⁵ Brief hoofdcommissaris Utrecht No. 838 van 12 mei 1917.

– omdat de kans dat zij elders werk vinden klein is en om niet de indruk te wekken dat ongewenste elementen naar andere gemeenten worden afgeschoven¹⁹⁶. Het antwoord uit Alkmaar luidt dat aan vijf vrijgelaten geïnterneerden inderdaad vrij vervoer naar Amsterdam is gegeven en dat aan twee van hen, die wilden doorreizen naar Roermond, is gezegd daarvoor hulp te vragen in Amsterdam. De Alkmaarse commissaris Van Griethuijsen¹⁹⁷ wijst erop dat er regelmatig deserteurs uit Bergen worden ontslagen (soms 10 à 20) en dat hij het ongewenst vindt dat deze zich te Alkmaar ophouden of rond Alkmaar gaan zwerven aangezien er daar minder toezicht is dan in de steden. “Gelukkig zal aan dien ongewenschten toestand een einde komen, zoodra het kamp voor ongewenschte elementen onder de Duitsche deserteurs in orde is”, zo eindigt Van Griethuijsen¹⁹⁸.

Naar aanleiding van berichten in Duitse en Nederlandse kranten begin juni 1917 dat Duitse deserteurs die vrijwillig naar Duitsland terugkeren, kunnen rekenen op opschorting van hun straf met – bij goed gedrag – uitzicht op gratie vraagt de hoofdcommissaris op 7 juni 1917 het *Kaiserlich Deutsches General-Konsulat* om hem een bericht te sturen telkens wanneer een Duitse deserteur terugkeert met een door het *General-Konsulat* verstrekt paspoort¹⁹⁹. Het consulaat zegt dit toe²⁰⁰ en volgens de berichten van het *General-Konsulat* aan de hoofdcommissaris vertrekken in de periode juni 1917-januari 1918 zo’n 35 deserteurs vrijwillig naar Duitsland.

Op 24 augustus 1917 ontvangt de hoofdcommissaris van generaal-majoor Onnen²⁰¹ van het Algemeen Hoofdkwartier in Den Haag een afschrift van een brief van Hauptmann von Scheren van de Duitse Ambassade in Den Haag waarin wordt geklaagd over het feit dat Duitse deserteurs, in strijd met de geldende bepalingen, zich in uniform buiten het interneringskamp hebben begeven en dat één van hen zelfs een opruiende toespraak zou hebben gehouden in de stad. Het hoofdkwartier verzoekt om “bericht consideratie en advies”²⁰². Uit het door de politie ingestelde onderzoek komt naar voren dat een tot Amerikaan genaturaliseerde Duitser, Carl Minster²⁰³, een toespraak heeft gehouden over “Drie jaren wereldoorlog” op een bijeenkomst op 18 augustus in de Geelvinck²⁰⁴, waar ook twee Duitse deserteurs het woord hebben gevoerd, maar geen van beiden in uniform. Vertegenwoordigers van

¹⁹⁶ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 3966 van 16 mei 1917.

¹⁹⁷ Willem Theodorus van Griethuijsen (1855-1929) (Wikipedia).

¹⁹⁸ Brief commissaris Alkmaar La. P No. 688 van 21 mei 1917.

¹⁹⁹ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 4661 van

²⁰⁰ Brief *Kaiserlich Deutsches General-Konsulat* J No. I 8246 van 9 juni 1917.

²⁰¹ Marcus Onnen (1853-1919), generaal-majoor van de Genie, voormalig garnizoenscommandant van Rotterdam (Wikipedia).

²⁰² Brief Algemeen Hoofdkwartier Afd. Interneering No. 12112 van 24 augustus 1917.

²⁰³ Carl Minster (1873- 1942) is een Duits-Amerikaanse activist en publicist. Tijdens zijn verblijf in Amsterdam (vanaf 31 maart 1917) redigeert hij het weekblad *Kampf*. In de nazitijd verzet hij zich tegen de aansluiting van het Saargebiet bij het Duitse Rijk. Vanwege zijn politieke activiteiten wordt hij wegens hoogverraad door het nazibewind ter dood veroordeeld en in 1942 geëxecuteerd (Wikipedia; Bruntz 1938, p. 77-78).

²⁰⁴ Het Volksgebouw d’Geelvinck, Singel 350, Amsterdam.

het Duitse en Oostenrijkse consulaat hebben deze bijeenkomst bijgewoond. In het sociaaldemocratische blad *De Tribune* is uitvoerig over deze toespraak bericht²⁰⁵. Op 31 augustus 1917 maakt de hoofdcommissaris deze bevinden kenbaar aan het Algemeen Hoofdkwartier met het verzoek de Duitse Ambassade dienovereenkomstig te berichten. Verder tekent hij aan dat het niet doenlijk is om Duitse militairen te verbieden in uniform op straat te lopen, want ook militairen uit andere landen, bijvoorbeeld Belgen, doen dat²⁰⁶.

Op 21 respectievelijk 23 mei 1918 ontvangt de fungerend hoofdcommissaris zowel via de bestuurlijke lijn als via procureur-generaal Van der Feltz²⁰⁷ een brief van de minister van Binnenlandse Zaken van 8 mei 1918²⁰⁸ waarin deze aangeeft dat het enige malen is voorgekomen dat een dagvaarding werd uitgebracht voor een Duitse deserteur om voor de rechtbank te verschijnen, terwijl deze dan al op eigen verzoek naar Duitsland is teruggekeerd. Om herhaling van dergelijke situaties te voorkomen moeten telkens als een buitenlander "wordt opgezonden" aan de commandant van het betreffende depot alle beschikbare gegevens worden verstrekt, in het bijzonder of er vervolging tegen de persoon is ingesteld en of er (andere) bezwaren bestaan tegen een eventuele terugkeer naar hun land van herkomst²⁰⁹.

Op 27 mei stuurt de fungerend hoofdcommissaris een uitgebreid schrijven aan de procureur-generaal waarin hij aangeeft dat de politie in Amsterdam bij opzending van vreemdelingen naar het depot in Bergen vooraf contact heeft met de commandant en dat alle bekende gegevens worden meegestuurd. Bovendien overlegt de commandant van het depot met de hoofdcommissaris telkens wanneer een uit Amsterdam afkomstige deserteur aangeeft te willen terugkeren, waarbij de hoofdcommissaris ruggespraak heeft met de officier van justitie om na te gaan of er nog een strafrechtelijk traject te verwachten is voor de persoon in kwestie²¹⁰. Met betrekking tot de burgemeester volstaat de fungerend hoofdcommissaris met een bericht op 30 mei dat van de stukken goede nota is genomen²¹¹.

Een illustratie van de werkwijze zoals beschreven in de brief aan de procureur-generaal van 27 mei 1918 vormt de schriftelijke vraag van de commandant van het depot in Bergen of er bezwaren zijn tegen de terugkeer van twee Duitse deserteurs, Linke en Sängner. De commandant doet ook het verzoek om voortaan bij opzending naar het depot aan te geven of tegen de betrokkenen rechtsvervolging is ingesteld²¹². De hoofdcommissaris antwoordt dat hij gevolg zal geven aan het verzoek van de commandant om zo volledig mogelijke informatie en dat dat ook al gebruike-

²⁰⁵ "Vervolg Nieuws tijdingen. Amsterdamsch Nieuws. Drie jaren wereldoorlog." *"De tribune : soc. dem. weekblad"*. Amsterdam, 21-08-1917. Geraadpleegd op Delpher op 22-11-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010469364:mpeg21:a0010>.

²⁰⁶ Brief hoofdcommissaris van Letter G No. 7729 31 augustus 1917.

²⁰⁷ Arend Anne baron van der Feltz (1862-1940), jurist, waarnemend procureur-generaal, later opvolger van de op 21 mei 1918 overleden J.C. baron Baud (Wikipedia).

²⁰⁸ Brief minister van Binnenlandse Zaken No. 6350 Afdeling V.A. van 8 mei 1918.

²⁰⁹ Provinciaal Bestuur Noordholland 1ste Afdeling No. 80/6593 van 21 mei 1918 en Brief procureur-generaal No. 670/481 van 23 mei 1918.

²¹⁰ Brief fungerend hoofdcommissaris Letter G No. 5729 van 27 mei 1918.

²¹¹ Brief fungerend hoofdcommissaris Letter G No. 5729 van 30 mei 1918.

²¹² Brief Commandant Depot Duitse deserteurs ... te Bergen No. 2653/P van 19 juni 1918.

lijk is voor mensen die uit Amsterdam worden opgezonden, maar dat de officier van justitie moet worden geraadpleegd over eventuele rechtsvervolging die nog moet plaatsvinden. De hoofdcommissaris kan dit laatste voor zijn rekening nemen, mits hij tijdig van verzoeken om terugkeer van deserteurs op de hoogte wordt gebracht²¹³.

Minderjarigen

Minderjarige vreemdelingen vragen een aparte behandeling door de Vreemdelingenpolitie en de autoriteiten. Een belangrijke vraag bij minderjarigen blijkt steeds of zij dienstplichtig zijn in hun land van herkomst. Minderjarige Duitsers die dienstplichtig zijn, kunnen alleen naar Duitsland worden uitgezet na toestemming van de minister van Justitie. De grondslag hiervoor is een circulaire van deze minister uit 1882²¹⁴. Het volgen van deze regels leidt tot een grote administratieve belasting van de hoofdcommissaris en de procureur-generaal.

Op 12 oktober 1916 vindt er bijvoorbeeld een briefwisseling plaats tussen de hoofdcommissaris en de grenscommissaris van Rijkspolitie te Zevenaar, De Jongh²¹⁵, waarin deze verklaard bereid te zijn drie minderjarigen die zonder pas het land zijn binnengekomen, naar Duitsland uit te zetten mits de politie in Amsterdam verklaart dat de drie hun land niet zijn ontvlucht om zich te onttrekken aan de militaire dienst, want dan zou uitzetting ingaan tegen de wens van de minister van Justitie²¹⁶. De politie Amsterdam verklaart vervolgens dat het gaat om twee broers met de Amerikaanse nationaliteit, die in Duitsland niet dienstplichtig zijn, en een Duitse jongen die nog te jong is voor militaire dienst. Er zijn dus geen beletselen hen over te brengen naar Zevenaar om te worden uitgezet²¹⁷.

Casus Horáková en Fichtenwald

Roest van Limburg brengt het probleem van de administratieve belasting onder de aandacht naar aanleiding van het geval van Marie Horáková, een minderjarige Duitse vrouw, die is aangetroffen in gezelschap van een Oostenrijker. De hoofdcommissaris brengt deze zaak ter kennis van de procureur-generaal²¹⁸ die vervolgens adviseert naar de ouders van de vrouw te telegraferen met de vraag om geld te sturen voor haar terugkeer en de Oostenrijks-Hongaarse consul te betrekken met de mededeling dat als deze niet meewerkt aan haar terugkeer de vrouw in het Huis

²¹³ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 6526/6528 van 24 juni 1918.

²¹⁴ Departement van Justitie 1/2a Afd. No. 100 van 10 november 1882 waarin is bepaald dat de politieautoriteiten in geval van voorgenomen uitleiding van minderjarige vreemdelingen steeds overleg dienen te hebben met de minister van Justitie (Geuljans 1938).

²¹⁵ Christoffel de Jongh (1864-1929), wachtmeester Rijkspolitie, onbezoldigd veldwachter van de gemeente Zevenaar, volledig belast met en betaald voor zijn taken als grenscommissaris (www.archivesportaleurope.net/ead-display/-/ead/pl/aicode/NL-ZIHCO/type/fa/id/0463; http://www.pondes.nl/detail/i_d.php?inum=401883864).

²¹⁶ Brief grenscommissaris te Zevenaar Letter A No. 76 van 12 oktober 1916.

²¹⁷ Handgeschreven reactie bij de Brief grenscommissaris te Zevenaar Letter A No. 76 van 12 oktober 1916.

²¹⁸ Brief hoofdcommissaris Letter K No. 76 van 30 de. 1915.

van Bewaring zal worden geplaatst, omdat zij is aangetroffen in gezelschap van een vermoedelijke vervalser en fraudeur²¹⁹.

Op 12 januari 1916 meldt de hoofdcommissaris aan de procureur-generaal dat Marie Horáková na tussenkomst van het consulaat naar haar ouders in Duitsland is teruggebracht. Verder verontschuldigt de hoofdcommissaris zich voor het feit dat hij de procureur met deze zaak heeft belast, terwijl de oplossing zo voor de hand lag, maar de circulaire uit 1882²²⁰ maakte dat nodig. Hij stelt de procureur vervolgens voor om vergelijkbare zaken door de politie te laten afhandelen zonder zijn tussenkomst en geeft ter overweging mee om de minister te bewegen de circulaire uit 1882 aan te passen²²¹.

Het antwoord van de procureur-generaal komt op 20 januari 1916. Hij verwacht geen succes van pogingen de circulaire te laten wijzigen en geeft aan “evenmin op eigen gezag van die bepalingen” te durven afwijken, maar wel begrip te hebben voor wat de hoofdcommissaris aangeeft. Hij stemt er daarom in toe dat in het geval van Duitse minderjarigen waarbij de familie of de consul zich het lot van de betrokkene aantrekt, tussenkomst van de procureur-generaal overbodig is. In die gevallen mag volgens de procureur worden volstaan met “een eenvoudig imprimé, waarin tevens vermeld staat dat de voorgenomen uitleiding geen aanleiding geeft tot moeilijkheden en met inachtneming der gebruikelijke maatregelen in het belang van den minderjarige zal plaatshebben”. Uitleiding van de betrokkene kan dan plaatsvinden, tenzij de procureur-generaal binnen 24 uur bericht stuurt dat dat niet akkoord is²²².

De man in wiens gezelschap Marie Horáková zich bevond, is een koopman uit Galicië (Oostenrijk), Joachim Fichtenwald, tegen wie een arrestatiebevel is uitgevaardigd door de justitie in Wenen. Deze informatie bereikt de hoofdcommissaris op 4 december 1915 en op 29 december volgt uitgebreide informatie over de aanklacht tegen Fichtenwald. Hij wordt ervan verdacht mannen in de dienstplichtige leeftijd tegen betaling vervalste papieren te hebben verstrekt waaruit zou blijken dat zij ongeschikt zijn voor militaire dienst in Oostenrijk, en tevens vervalste paspoorten (*Reisepässe*), waarmee zij zich door te vertrekken naar het buitenland hebben kunnen onttrekken aan de dienstplicht²²³.

Joachim Fichtenwald wordt in Amsterdam aangehouden, maar wegens het uitblijven van het formele uitleveringsverzoek na aandringen van zijn advocaat, mr. Fröhlich²²⁴, door officier van Justitie Van Lamsweerde²²⁵ uit zijn voorlopige hechtenis vrijgelaten. Hij onttrekt zich vervolgens aan de plicht zich wekelijks te melden en

²¹⁹ Brief procureur-generaal 962 R.P. / 1506 van 31 december 1915.

²²⁰ Departement van Justitie 1/2a Afd. No. 100 van 10 november 1882 waarin is bepaald dat de politieautoriteiten in geval van voorgenomen uitleiding van minderjarige vreemdelingen steeds overleg dienen te hebben met de minister van Justitie (Geuljans 1938).

²²¹ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 7772 van 12 januari 1916.

²²² Brief procureur-generaal 912 /1915 R.P. / 101 van 20 januari 1916.

²²³ K.k. Polizeidirektion WIEN S.B. 17447 van 4 en 29 december 1915.

²²⁴ Abraham Johan Fröhlich (1886-1917), advocaat te Amsterdam.

²²⁵ Jacob Wijnand Alexander Maria baron van Lamsweerde (1867-1935), officier van justitie te Amsterdam, later te Breda (Wikipedia).

blijkt niet te verblijven op het adres dat hij heeft opgegeven. De hoofdcommissaris richt zich vervolgens op 29 januari 1916 tot zijn ambtsgenoten in Den Haag en Rotterdam met het verzoek Joachim Fichtenwald aan te houden en op te zenden naar Amsterdam²²⁶, echter zonder resultaat. Op 10 februari 1916 krijgt de officier van justitie bericht van de hoofdcommissaris dat Fichtenwald voortvluchtig is²²⁷.

Tot aanhouding en uitzetting naar Oostenrijk is het waarschijnlijk nooit gekomen. Uit verder onderzoek blijkt dat Joachim Fichtenwald alias Herman Fichtenwald in 1919 in de Verenigde Staten is getrouwd en in 1932 tot Amerikaans staatsburger is genaturaliseerd²²⁸.

Casus Böckermann

Het probleem van minderjarigheid en onttrekking aan de dienstplicht speelt ook in het geval van Rudolf Grosse Böckermann, afkomstig uit Berlijn, van beroep ijzerdraaier, die op 26 december 1916 komende uit Sittard in Amsterdam als vreemdeling wordt geregistreerd²²⁹. Hij is dan 16 jaar en geeft aan uit Duitsland te zijn vertrokken wegens honger en omdat hij als 17-jarige dienstplichtig wordt. De jongen wordt ondergebracht in het Doorgangshuis Weesperstraat 2²³⁰. Op 27 december legt de hoofdcommissaris de zaak Böckermann schriftelijk voor aan de procureur-generaal met de vraag of de jongen teruggestuurd kan worden naar zijn ouders in Duitsland, rekening houdend met de mogelijkheid dat hij in Duitsland gestraft zal worden wegens grensoverschrijding zonder paspoort²³¹. Op 6 januari volgt een nader bericht aan de procureur-generaal dat Böckermann op 5 januari 1916 de toegang tot het Doorgangshuis door bestuurslid Herzberg²³² is ontzegd vanwege luiheid en wangedrag en dat hij wegens plaatsgebrek in het Huis van Bewaring voorlopig in het Hoofdbureau van Politie in bewaring wordt gehouden²³³. De procureur-generaal antwoordt op 6 januari 1917 dat Böckermann niet mag worden uitgezet en dat de minister van Justitie machtiging heeft gegeven om hem op kosten van het departement van Justitie onder te brengen in een goedkoop kosthuis in de stad, bijvoorbeeld de "inrichting van de heer Jonker"²³⁴. Op 8 januari 1917 wordt Böckermann door rechercheur Reijnen²³⁵ afgeleverd bij het opvanghuis van Jonker²³⁶ aan de

²²⁶ Telegram en Brief hoofdcommissaris Letter G No. 7772 van 29 januari 1916.

²²⁷ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 7772 van 10 februari 1916.

²²⁸ <http://www.libertyellisfoundation.org/passenger>, <https://familysearch.org/>; <https://www.archives.gov/research>; <https://www.fold3.com/>.

²²⁹ No. 177 A 26 december 1916.

²³⁰ Inrichting van de Vereeniging tot steun aan doortrekkenden (*Hagnosas Ouregiem*) in de Weesperstraat 2 geopend in 1905 (<http://www.jhm.nl/>).

²³¹ Brief hoofdcommissaris Letter K No. 177 van 27 december 1916.

²³² Abraham Michel Herzberg (1865-1941).

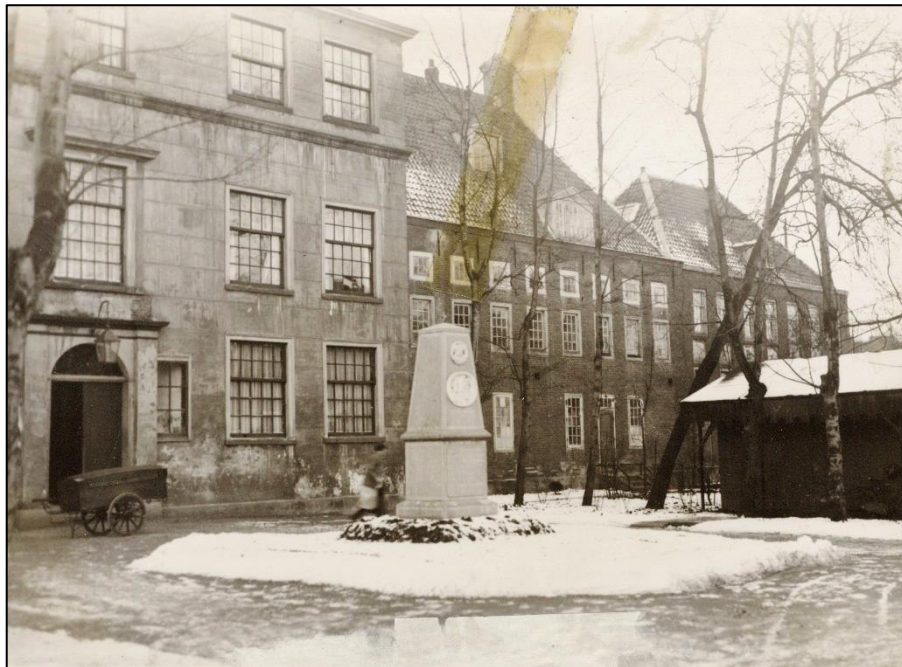
²³³ Brief hoofdcommissaris Letter K No. 177 van 6 januari 1917.

²³⁴ Brief procureur-generaal te Amsterdam No. 1160/1916 R.P. / 46 van 6 januari 1917.

²³⁵ Pieter Arnoldus Christianus Reijnen (1868- 1944), agent van politie, rechercheur, gepensioneerd in 1924.

²³⁶ Tjitte Jonker (1866-1922) had in 1904 samen met zijn echtgenote de Vereeniging "Hulp

Tweede Constantijn Huygensstraat bij de Overtoom²³⁷. De procureur-generaal wordt hier schriftelijk van op de hoogte gebracht met de vermelding dat de kosten voor opvang vijf gulden per week bedragen²³⁸. Ook twee andere minderjarige Duitsers, Joseph Budde en Max Kösters worden met machtiging van de minister van Justitie daar geplaatst²³⁹.

Het gebouw van “Hulp voor Onbehuisden” opgericht door het echtpaar Jonker, gevestigd in het voormalig Buitengasthuis bij de Overtoom (Beeldbank Amsterdam).

Op 13 januari 1917 ontvangt de politie bericht van het opvanghuis dat Böckermann, Budde en Kösters op 11 januari 's morgens zijn vertrokken om werk te zoeken, maar niet zijn teruggekeerd²⁴⁰. De hoofdcommissaris meldt dit in de marge van een brief aan de procureur-generaal naar aanleiding van een nieuw geval van een minderjarige die vanwege de naderende dienstplicht zijn land heeft verlaten. De hoofdcommissaris wil weten hoe de minister van Justitie vindt dat er bij dergelijke gevallen

voor Onbehuisden” opgericht. De door het echtpaar gerunde opvang is gevestigd in een gebouw van het voormalig Buitengasthuis bij de Overtoom/Tweede Constantijn Huygensstraat (Wikipedia, <http://hvoquerido.nl/geschiedenis-1904-1910>).

²³⁷ Reçu Vereniging “Hulp voor Onbehuisden” 8 januari 1917.

²³⁸ Brief hoofdcommissaris Letter K No. 177i van 9 januari 1917.

²³⁹ Brief procureur-generaal No. 1154 en 1160/1916 en 17/1917 R.P. / 137 van 24 januari 1917.

²⁴⁰ Brief Vereniging HVO van 13 januari 1917.

(minderjarigen die niet als deserteur kunnen worden beschouwd) moet worden gehandeld om te voorkomen dat elk nieuw geval apart moet worden voorgelegd²⁴¹. De procureur-generaal wordt vervolgens op de hoogte gesteld van de verdwijning van het drietal en hun personalia en signalementen worden op 26 januari op last van de hoofdcommissaris op de lijst van op te sporen personen geplaatst²⁴².

Böckermann duikt enige tijd later op in Sittard. Op 10 februari 1917 stuurt Roest van Limburg in reactie op een telegrafisch verzoek van Böckermann diens papieren aan de burgemeester van Sittard. De hoofdcommissaris verzoekt de burgemeester om bij Böckermann te informeren naar de verblijfplaats van Kösters en Budde²⁴³. Daarop ontvangt de hoofdcommissaris een schrijven van de Inspecteur van Politie te Sittard: Böckermann is in Sittard "aangehouden wegens verboden terugkeer in de staat van beleg waaruit hij was verwijderd op 16 Jan: jl wegens smokkelarij" en wordt overgebracht naar Maastricht "ter beschikking van den heer officier van justitie aldaar"; Budde en Kösters zijn op 14 januari 1917 vanuit Sittard uitgezet²⁴⁴; hun verblijfplaats is onbekend²⁴⁵. Op de brief is met potlood genoteerd: "PG niets bericht, HC" op grond waarvan we mogen aannemen dat de procureur-generaal onkundig is gehouden van deze uitzetting in strijd met het beleid.

Besmettelijke ziekten

De gezondheid van vreemdelingen en het voorkomen dat besmettelijke ziekten van elders naar de stad worden overgebracht is een punt van aandacht. Op 20 maart 1917 stuurt de hoofdcommissaris de commissarissen en overige afdelingschefs uitgebreide instructies over de afspraken die met de Gemeentelijke Gezondheidsdienst (GGD) zijn gemaakt met betrekking tot Duitse deserteurs en ontvluchte krijgsgevangenen die recent de stad zijn binnengekomen²⁴⁶. Deze, en andere "onrein" ogende vreemdelingen, moeten door de GGD worden gezien alvorens ze aan de hoofdcommissaris worden voorgeleid ter beoordeling van hun verblijfsaanvraag. De beoordeling en eventuele behandeling door de GGD vindt doordeweeks plaats aan het hoofdbureau door de arts van dienst na telefonische aanvraag, en in het week-einde (vanaf zaterdag 15.00 uur tot maandagmorgen) aan de quarantainebarakken Zeeburg²⁴⁷ door dr. J. van Roojen²⁴⁸, hoofd van de inrichting, zo schrijft de directeur

²⁴¹ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 410 van 16 januari 1917.

²⁴² Politie Amsterdam, Hoofdbureau Letter G No. 410, Recherchelijst van 26 januari 1917.

²⁴³ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 410 van 10 februari 1917.

²⁴⁴ Onduidelijk is of dit betrekking heeft op "de staat van beleg" (de drie zuidelijke provincies) of dat de twee naar Duitsland zijn teruggestuurd.

²⁴⁵ Brief Inspecteur van Politie Sittard No. L6 van 15 februari 1917.

²⁴⁶ Brief hoofdcommissaris Letter R No. 89 van 20 maart 1917.

²⁴⁷ Het Gemeentelijk Quarantaine Station in 1914 gebouwd aan het einde van de Zeeburgerdijk, ook aangeduid als de Quarantaine Inrichting Zeeburg (Wikipedia).

²⁴⁸ Johan van Roojen (geb. 1887), hoofd quarantaine-inrichting tot 15 september 1919, gemigreerd naar Zuid-Afrika, in 1935 benoemd tot hoogleraar aan de Universiteit van Kaapstad ("Dr. J. van Roojen." "De Indische courant". Soerabaja, 01-07-1935. Geraadpleegd op Delpher op 20-11-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010284959:mpeg21:a0174>).

van de GGD, dr. H.G. Ringeling²⁴⁹, aan de hoofdcommissaris²⁵⁰. Op 10 april worden de commissarissen en afdelingschefs er door hoofdinspecteur Marcus²⁵¹ op geattendeerd dat overbrenging van vreemdelingen naar de barakken Zeeburg vooraf telefonisch moet worden aangekondigd, zodat er bij tijds een arts kan worden opgeroepen²⁵².

Ook in Rotterdam bestaan zorgen over besmettelijke ziekten. Op 13 april 1917 rapporteert rechercheur Reijnen aan hoofdinspecteur Marcus dat hij met drie Russische onderdanen op weg naar de Russische consul in Rotterdam op station Delfschepoort is aangesproken door een rechercheur van de Rotterdamse politie met de mededeling dat alle vreemdelingen, burgers en militairen, op weg naar een consulaat eerst naar de Rivierpolitie moeten worden overgebracht om te worden ontsmet. De Rivierpolitie zorgt vervolgens voor voorgeleiding van de vreemdelingen bij de betreffende consul. Op het rapport is aangetekend "HC vindt dit goed / kan aldus gehandeld worden"²⁵³.

De quarantainebarakken van de GGD aan de Zeeburgerdijk
in Amsterdam-Oost (Beeldbank Amsterdam)

²⁴⁹ Hermanus Gerardus Ringeling (1856-1931), vanaf 1896 directeur GGD, gepensioneerd in 1923 (Stadsarchief Amsterdam, Pensioenkaarten 1894-1915).

²⁵⁰ Brief Directeur Gemeentelijke Gezondheidsdienst No. 421 G van 16 maart 1917.

²⁵¹ Willem Marius Marcus (1872-1933), sinds 1916 hoofdinspecteur bij de Vreemdelingendienst, later commissaris, in 1930 gepensioneerd (Stadsarchief Amsterdam, Pensioenkaarten 1894-1915).

²⁵² Brief Hoofdinspecteur Marcus 10 april 1917.

²⁵³ Rapport P.A.C. Reijnen 13 april 1917.

Op 16 mei 1917 worden er nieuwe afspraken bekend gemaakt tussen politie en GGD in Amsterdam over het overbrengen van vreemdelingen naar Zeeburg en hun bewaking aldaar door agenten van het bureau Muiderpoort²⁵⁴. Eerdere afspraken, bevestigd in een brief van de hoofdcommissaris van 21 april 1917²⁵⁵, dat de agent die een vreemdeling naar Zeeburg overbrengt, deze na behandeling terugbrengt naar het hoofdbureau, leidt er toe dat politieagenten veel tijd wachtend op Zeeburg doorbrengen, omdat daar niet altijd direct een arts aanwezig is. Als gevolg daarvan brengen agenten veel tijd door in wachtruimten in gezelschap van mogelijk zieke vreemdelingen met alle risico's van besmetting van dien. Protesten uit het korps blijven dan ook niet uit, zoals die van de brigade A en B van het bureau Warmoesstraat ondertekend door 37 agenten en door de chef van Sectie 6, 1e Afdeling doorgeleid aan de hoofdcommissaris. En, een rapport opgesteld door agent B.G. Jansen²⁵⁶, dat hij op 30 april met vier vreemdelingen drieënhalf uur heeft moeten wachten, voordat een arts op Zeeburg aanwezig was.

Onderdeel van de nieuwe afspraken is dat twee gepensioneerde hoofdagenten, Horensma en Wijnberg²⁵⁷, door de GGD in dienst worden genomen om op Zeeburg vreemdelingen te bewaken tijdens hun verblijf en eventuele behandeling. Op een politiebureau aangemelde vreemdelingen dienen onmiddellijk naar Zeeburg te worden gebracht, nadat de inrichting daarvan telefonisch op de hoogte is gebracht. De overbrengende agent wacht daar niet maar geeft de vreemdeling over aan de aanwezige ambtenaar dan wel één van beide gepensioneerde politieagenten. Na voltooiing van de behandeling dient het hoofdbureau te worden gebeld dat de vreemdeling uit Zeeburg kan worden afgehaald, wat "vanwege het hoofdbureau te voet of per brik [zal] geschieden". Deze afspraken, die ingaan op 18 mei 1917, vervangen die van 21 april²⁵⁸.

Van regeringszijde is er vooral bezorgdheid over besmettelijke ziekten onder kinderen. De commissaris van de Koningin in Noord-Holland stuurt op 2 april via de bestuurlijke lijn een afschrift van een brief van 23 maart 1917 waarin de minister van Binnenlandse Zaken regels stelt ter wering van besmettelijke ziekten uit het buitenland²⁵⁹. In de eerste plaats mogen grote of kleine transporten van kinderen alleen nog plaatsvinden via de stations Roosendaal, Zevenaar en Oldenzaal. De geneeskundige inspecteur aldaar moet ten minste 48 uur voor aankomst op de hoogte worden gesteld onder overlegging van een lijst met namen en aanvullende gegevens van de kinderen, en een verklaring niet ouder dan zeven dagen dat het kind "niet lijdende is gebleken aan eenige besmettelijke ziekte (pediculosis inbegrepen)" alsmede een verklaring, afgegeven door de Nederlandse consul, dat in de gemeente

²⁵⁴ Brief hoofdcommissaris Letter R No. 151 van 16 mei 1917.

²⁵⁵ Brief hoofdcommissaris Letter R No. 128 van 21 april 1917.

²⁵⁶ Bernardus Gerardus Janssen (1882-1975), hoofdagent, gepensioneerd 29 juli 1938 (Stadsarchief Amsterdam, Pensioenkaarten 1894-1915).

²⁵⁷ Berend Gerardus Horensma (1864-1945), hoofdagent, posthuischef, gepensioneerd 16 februari 1917 en Siebe Wijnberg (1870-1948), hoofdagent, gepensioneerd op 16 februari 1917 (Stadsarchief Amsterdam, Pensioenkaarten 1894-1915).

²⁵⁸ Brief hoofdcommissaris.

²⁵⁹ Provinciaal Bestuur Noordholland 1e Afd. No. 48/3840 van 2 april 1917.

waar het kind zich de laatste vier weken voor zijn aankomst in Nederland heeft opgehouden, pokken niet voorkomen. De hoofdcommissaris brengt de orders van de regering op 12 april 1917 ter kennis van de commissarissen en afdelingschefs met de opdracht deze stipt op te volgen²⁶⁰.

De regeringscommissaris in het vluchtoord Nunspeet deelt op 13 februari 1918 aan de hoofdcommissaris mee dat vreemdelingen die naar kamp Nunspeet worden gezonden, moeten zijn voorzien van een geneeskundige verklaring waaruit blijkt "dat zij niet behept zijn met eene besmettelijke ziekte"²⁶¹.

Vanwege de toenemende voedselschaarste besluit de regering in 1918 de vestiging van (meer) kinderen uit het buitenland te verhinderen. Maar, op 3 september 1918 schrijft de procureur-generaal namens de minister van Justitie dat buitenlandse kinderen die in het bezit zijn van een gezondheidsverklaring, in weerwil van het beleid, toch tot Nederland mogen worden toegelaten²⁶². Op 5 september reageert de hoofdcommissaris op de geheime brief van de procureur-generaal. Hij geeft aan dat hem nooit officieel is meegedeeld dat vestiging van kinderen uit het buitenland moest worden verhinderd, behalve dat hierover berichten in de kranten zijn verschenen. Verder vraagt de hoofdcommissaris de procureur-generaal om de regering te vragen wat er moet gebeuren met bij familie of kennissen verblijvende kinderen uit het buitenland, die niet in het bezit zijn van een gezondheidsverklaring²⁶³. Op 22 oktober (sic) schrijft de procureur-generaal dat de minister van Buitenlandse Zaken de minister van Justitie heeft laten weten "het niet noodig te achten maatregelen te treffen ten aanzien van buitenlandsche kinderen, die thans te AMSTERDAM by familie of kennissen vertoeven zonder in het bezit te zyn van eene geneeskundige verklaring"²⁶⁴.

Spionage

Het neutrale Nederland dat centraal gelegen is te midden van strijdende partijen, en waar zich vreemdelingen van veel verschillende nationaliteiten bevinden, biedt volop gelegenheid voor het heimelijk uitwisselen van informatie tussen medewerkers van verschillende inlichtingendiensten. Van die gelegenheid wordt royaal gebruik gemaakt en de Nederlandse legerleiding is zich hiervan bewust (Moeyes 2001, p. 251). In Nederland is dan ook op 25 juni 1914 voor het verzamelen van militaire gegevens over verschillende Europese landen een sectie ingericht bij de Generale Staf. Deze sectie, GS III, voorloper van de van de huidige Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD), heeft een onderafdeling voor contraspionage. Gedurende de oorlog werkt GS III te Rotterdam via François van 't Sant²⁶⁵ intensief samen met Britse Secret Intelligence Service (SIS) onder Richard Bolton Tinsley (Wikipedia).

Dat ook de politie in aanraking komt met spionage komt naar voren uit de eerder beschreven "zwarte lijst" uit 1917. Uit die lijst blijkt dat tegen zeker 20 van de

²⁶⁰ Brief hoofdcommissaris (zonder nummer) van 12 april 1917.

²⁶¹ Brief Regeringscommissaris Nunspeet 13 februari 1918.

²⁶² Brief procureur-generaal No. 1042/525 Geheim van 3 september 1918.

²⁶³ Brief hoofdcommissaris Letter G No. 10852 Geheim van 5 september 1918.

²⁶⁴ Brief procureur-generaal No. 1042 Geheim van 22 oktober 1918.

²⁶⁵ Vanaf 1916 hoofdcommissaris van politie te Utrecht.

50 vermelde vreemdelingen (40%) de verdenking van spionage bestaat, soms in combinatie met een ander vergrijp, bijvoorbeeld smokkel. Het overgeleverde materiaal met betrekking tot de uitvoering van de Vreemdelingenwet bevat verder geen informatie over de betrokkenheid van de politie bij het optreden tegen spionage en/of het opsporen van spionnen, wat niet uitsluit dat de politie uit andere hoefde daar wel degelijk bij betrokken is geweest. Het materiaal laat wel zien dat de hoofdcommissaris van regeringswege gevraagd wordt het publiek te wijzen op het gevaar dat bepaalde activiteiten in het buitenland kunnen worden opgevat als spionage.

Zo ontvangt de hoofdcommissaris op 28 augustus 1917 via de bestuurlijke lijn een afschrift van de brief van de minister van Binnenlandse Zaken²⁶⁶. Deze waarschuwt dat er de laatste tijd in België en Duitsland talrijke Nederlanders tot zware straffen zijn veroordeeld wegens spionage en andere door de Duitse militaire overheid strafbaar gestelde feiten. Onder spionage valt ook het overbrengen van mondelinge en schriftelijke berichten. Uit onderzoek is gebleken dat in veel gevallen de veroordeelden er zich niet van bewust waren dat zij zich aan een ernstig misdrijf schuldig maakten. Vaak gaat het om mensen werkzaam in de binnenscheepvaart. De minister roept de burgemeesters op mensen binnen hun gemeenten te wijzen op de gevaren van het overbrengen van op eerste gezicht onschuldig lijkende boodschappen. De hoofdcommissaris stuurt de boodschap van de minister op 14 september 1917 door aan de commissarissen en hoofdinspecteurs met de opdracht gevolg te geven aan de oproep van de minister van Binnenlandse Zaken²⁶⁷.

Vreemdelingenreglement

De langdurige aanwezigheid van vluchtelingen maakt dat er behoefte ontstaat aan een wettelijke regeling voor het toezicht op vreemdelingen naast de Vreemdelingenwet van 1849. Dit leidt tot de Wet van 17 juni 1918, "houdende nadere voorzieningen in de tegenwoordig buitengewone omstandigheden betreffende het toezicht op hier te lande vertoevende vreemdelingen" (Staatsblad 410). Deze wordt nader uitgewerkt in een Koninklijk Besluit van 16 augustus 1918 (Staatsblad 521) waarin een Vreemdelingenreglement wordt vastgesteld.

Drie dagen na afkondiging van dit reglement, op 19 augustus 1918, schrijft de commissaris van de 6e Sectie, 1e Afdeling aan de hoofdcommissaris dat officier van justitie Van Heijnsbergen²⁶⁸ en rechter-commissaris Enthoven²⁶⁹ hebben verzocht om in lokaliteiten waar Chinezen bijeenkomen in het Chinees een waarschuwing aan te plakken dat iedere vreemdeling die "twist veroorzaakt en geen vaste werkkring heeft, zal worden geïnterneerd"²⁷⁰. Aangezien de waarschuwing alle vreemdelingen betreft, niet alleen Chinezen, worden er ook versies in het Frans en in het Engels opgesteld. Daarin wordt verwezen naar artikel 2 van de nieuwe wet,

²⁶⁶ Provinciaal Bestuur Noordholland 1^e Afdeling No. 80-98 / 11300 van 28 augustus 1917.

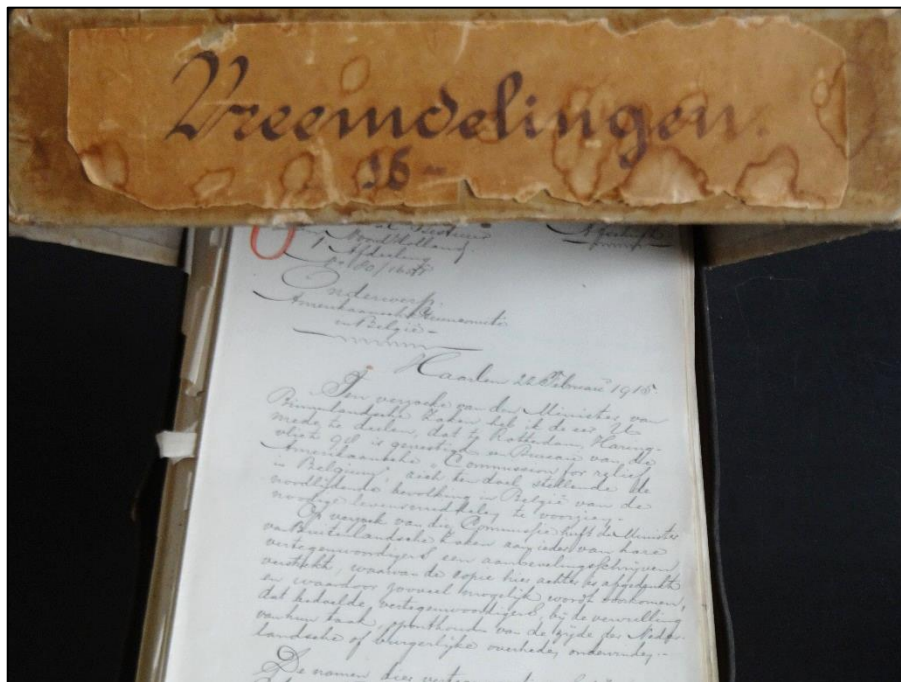
²⁶⁷ Brief hoofdcommissaris Letter R No. 276 en letter G No. 8415 van 14 september 1917.

²⁶⁸ Pieter van Heijnsbergen (1880-1927), jurist, in 1917 benoemd tot officier van justitie in Amsterdam (Wikipedia).

²⁶⁹ Franz Bernhard Enthoven (1877-1928), jurist, rechter Arrondissementsrechtbank Amsterdam (<http://www.jodeninnederland.nl/id/P-3964>).

²⁷⁰ Brief commissaris 6e Sectie, 1e Afdeling No. 2648 van 19 augustus 1918.

dat gaat over “gevaar voor de openbare orde, veiligheid, gezondheid of zedelijkheid”. Per abuis spreekt men daarbij over de Wet van 7 juni terwijl wordt bedoeld: 17 juni 1918.

Omslag van de gevonden documenten (foto Auke J. van Dijk)

Eerder, op 20 juli 1918, heeft de hoofdcommissaris heeft de gelegenheid gekregen voor 29 juli zijn mening te geven over het ontwerp-Vreemdelingenreglement dat hem per geheim schrijven is toegestuurd²⁷¹. Afgaande op de aantekeningen op het toegestuurde ontwerp behelst het advies van de Amsterdamse politie in de eerste plaats om in het reglement op te nemen dat vreemdelingen verplicht zijn behalve naam en vroegere woon- of verblijfplaats ook inlichtingen te verstrekken over hun middelen van bestaan. In de tweede plaats wordt bezwaar gemaakt tegen de procedures rond het verstrekken van een controlepas, waarvan drie afschriften zouden moeten worden gemaakt; één ten behoeve van de plaatselijke politie, één voor de procureur-generaal en één voor de inspecteur van de Marechaussee. In Amsterdam vreest men dat er een handel in dergelijke papieren zal ontstaan en bovendien acht men de gang van zaken “omslag” en “bureaucratie”. Vergelijking van het ontwerp en het uiteindelijke besluit (Staatsblad 521) wijst erop dat de wetgever gevoelig is geweest voor de opmerkingen vanuit het hoofdstedelijk politiekorps.

²⁷¹ Departement van Justitie 2e Afdeling A No. 123 Geheim van 20 juli 1918.

Desondanks richt de hoofdcommissaris zich op 20 september 1918 schriftelijk tot minister van Justitie Heemskerk²⁷² om aan te geven dat hij een probleem heeft met artikel 3, dat zegt dat een vreemdeling zich binnen 24 uur na aankomst in Nederland in persoon moet melden bij het hoofd van de plaatselijke politie dan wel een door hem aangewezen ambtenaar om een identiteitsbewijs of controlepas te ontvangen. De hoofdcommissaris wil verlenging van deze termijn in het geval iemand op zaterdag aankomt, want anders zou er geregeld moeten worden dat er op zondag ambtenaren van de Vreemdelingendienst op het hoofdbureau aanwezig zijn²⁷³. Minister van Justitie Heemskerk is van mening dat het bezwaar uit Amsterdam overdreven is, want dat er op het hoofdbureau ook op zondag wel een politieambtenaar aanwezig moet zijn, die met de betreffende werkzaamheden kan worden belast²⁷⁴.

De minister legt zijn visie nog ter toetsing voor aan de Inspecteur der Koninklijke Marechaussee. Deze is het met de minister eens en wijst er bovendien op dat hij alle hoofden van politie in Nederland per circulaire heeft meegedeeld dat de in artikel 3 bedoelde ambtenaar een ambtenaar van politie zou kunnen zijn vanaf de rang van inspecteur, daarbij nog aantekend dat de op zondag aanwezige "Inspecteur van Dienst" zonder probleem door de hoofdcommissaris zou kunnen worden belast met de benodigde werkzaamheden. Opmerkelijk detail, de brief is namens de Inspecteur van de Marechaussee ondertekend door de dan net benoemde administrateur Hordijk²⁷⁵, de ambtsvoorganger van Roest van Limburg in Amsterdam²⁷⁶. Op 24 oktober 1918 schrijft de fungerend hoofdcommissaris aan de minister dat van zijn standpunt goede nota is genomen²⁷⁷.

Een ander verschil van mening over het nieuwe Vreemdelingenreglement betreft de vraag medewerkers van de Nederlandse consulaire dienst die niet de Nederlandse nationaliteit bezitten, vallen onder de bepalingen van artikel 3 en zich dus bij aankomst in Nederland binnen 24 uur bij het hoofd van de plaatselijke politie moeten melden. De Nederlandse consul in Dresden (Duitsland), Karl Leonhard Weigand, vindt van niet²⁷⁸, de fungerend hoofdcommissaris vindt van wel, en de Inspecteur van de Marechaussee deelt het standpunt van de laatste²⁷⁹. Uiteindelijk beslist het departement van Buitenlandse Zaken in het voordeel van de Amsterdamse politie, wat de fungerend hoofdcommissaris op 22 oktober 1918 aan de consul te Dresden kenbaar maakt²⁸⁰.

Artikel 16 van het Vreemdelingenreglement voorziet in een centrale registratie van alle toegelaten vreemdelingen (met uitzonderingen van diplomatieke vertegen-

²⁷² Theodorus (Theo) Heemskerk (1852-1932), minister van Justitie in het op 9 september 1918 aangetreden kabinet-Ch. Ruijs de Beerenbrouck (Wikipedia).

²⁷³ Brief hoofdcommissaris Letter G 11744 van 20 september 1918.

²⁷⁴ Departement van Justitie Afdeling 2A No. 619 van 1 oktober 1918.

²⁷⁵ Hubertus Salomon Hordijk (1862-1930), militair, hoofdcommissaris in Amsterdam 1903-1913, vanaf september 1918 administrateur van het Rijkspaspoortenkantoor (Wikipedia).

²⁷⁶ Brief Inspecteur der Koninklijke Marechaussee No. 793 van 7 oktober 1918.

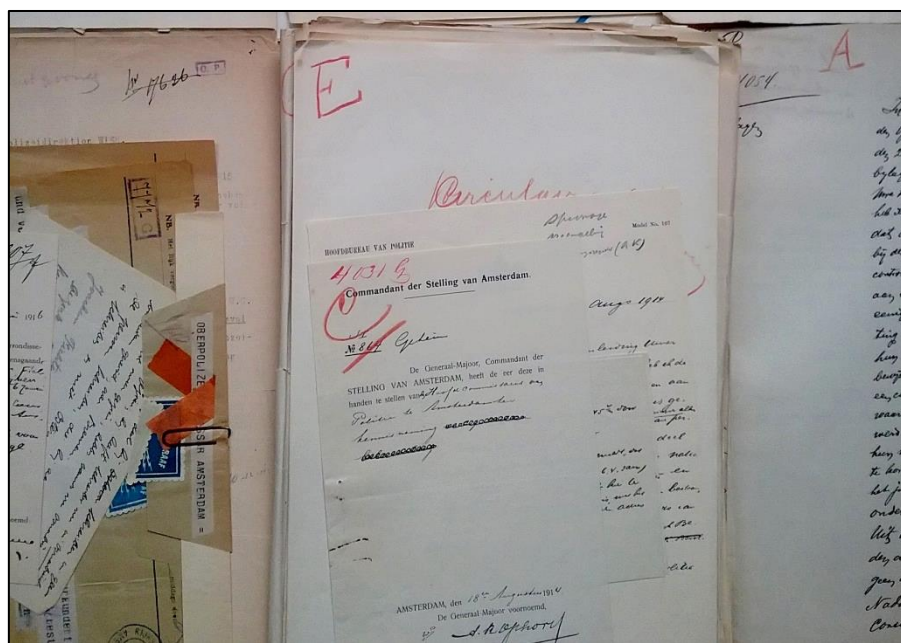
²⁷⁷ Brief fungerend hoofdcommissaris Letter G No. 11744 van 24 oktober 1918.

²⁷⁸ Brief Consul der Nederlanden in Dresden van 7 oktober 1918.

²⁷⁹ Brief Inspecteur der Koninklijke Marechaussee No. 1060 van 21 oktober 1918

²⁸⁰ Brief fungerend hoofdcommissaris Letter G No. 12813 van 22 oktober 1918.

woordigers en hun gezinnen) onder verantwoordelijkheid van de Inspecteur der Marechaussee. Deze stuurt op 16 oktober een circulaire aan alle hoofden van politie met de opdracht te beginnen met registratie van alle vreemdelingen die nog niet zijn voorzien van een identiteitskaart of controlepas (zoals ingevoerd bij de wet van 17 juni 1918). De registratie moet binnen zes weken na 20 oktober zijn afgerond. De circulaire gaat vergezeld van een “Algemeene Bekendmaking” in het Nederland, Frans, Duits en Engels, waarin de vreemdelingen worden gesommeerd zich te laten registreren. Overtreding kan worden gestraft met maximaal twee maanden hechtenis of een geldboete van ten hoogste duizend gulden²⁸¹.

Impressie van de gevonden documenten (foto Auke J. van Dijk)

²⁸¹ Brief Inspecteur der Koninklijke Marechaussee, Vreemdelingendienst No. 985 van 16 oktober 1918.

4. Overpeinzingen

In het voorgaande hoofdstuk hebben we aan de hand van documenten van de Amsterdamse vreemdelingendienst een beeld gegeven van vraagstukken waarmee de hoofdcommissaris van politie in de periode 1914-1918 bij de uitvoering van het vreemdelingentoezicht is geconfronteerd. Zoals vooraf aangegeven, is dit beeld gebaseerd op wat er voorhanden is, terwijl niet duidelijk is of dit materiaal volledig is. Zo ontbreekt elke verwijzing naar het toezicht op politieke activisten en naar de voedseltekorten, die tegen het einde van de periode regelmatig leiden tot ordeverstoringen en confrontaties tussen burgers enerzijds en de politie en militairen anderzijds²⁸². Daar staat tegenover dat dit geen zaken zijn die zijn verbonden met de Vreemdelingenpolitie. We kunnen daarom stellen dat we op basis van het materiaal een redelijk inzicht hebben gekregen in wat er speelt met betrekking tot het vreemdelingentoezicht, op welke momenten, welke personen en instanties betrokken zijn, welke dilemma's zich voordoen en hoe de politie, in het bijzonder de hoofdcommissaris, daarmee is omgegaan. De beperkingen van het materiaal laten misschien het trekken van echte conclusies niet toe, maar dat neemt niet weg dat het geschetste beeld aanleiding geeft tot een aantal overpeinzingen.

4.1 De aanwezigheid van vreemdelingen

De neutraliteit van Nederland in het gewapende conflict en de aanwezigheid van grote aantallen Belgische vluchtelingen en andere vreemdelingen samenhangend met dit conflict zijn bepalende elementen in de periode 1914-1918. Gedurende de oorlog worden in Nederland alle vluchtelingen toegelaten, op grond van internationale verdragen of humanitaire beginselen (De Roodt 2000). Het vaststellen van hoeveel vreemdelingen zich in Amsterdam bevinden is blijkbaar ingewikkeld. De cijfers die de hoofdcommissaris eind 1914 met het bevoegd gezag deelt, met als maximum 9.200, zijn fors lager dan de schattingen die circuleren in de pers, waar het maximale aantal van 25.000 vreemdelingen wordt genoemd. Uiteindelijk stelt de hoofdcommissaris dat er op het hoogtepunt van de vluchtelingencrisis naar schatting 20.000 Belgische vluchtelingen tegelijkertijd in Amsterdam verblijf hebben gehad. Al met al wijst dit erop dat de registraties fors achter zijn gebleven bij de werkelijke aantallen.

Dat de opvang van vluchtelingen vooral een zaak is van particulieren, van lokale autoriteiten en van hulpcomités berustend op initiatieven van burgers laten zien dat het in deze periode nog niet gebruikelijk is om naar de nationale overheid te kijken als de partij die verantwoordelijk is voor het oplossen van maatschappelijke vraagstukken. De verzorgingsstaat is nadrukkelijk nog niet uitgevonden. De houding van de bevolking ten opzichte van de Belgische vluchtelingen is in het algemeen tolerant. Van de ontvangst met open armen en een massale hulpbereidheid

²⁸² Op 2 juli 1917 dreigt een confrontatie tussen een woedende menigte en ordehandhavers te escaleren. Roest van Limburg besluit zijn troepen terug te trekken om een bloedbad te voorkomen. Dit besluit leidt tot woede van de militaire autoriteiten, maar krijgt de steun van de Amsterdamse politiek (Meershoek 2007, p. 150).

(De Roodt 2000) getuigt ook het grote aantal particuliere hulpcomités voor vluchtelingen en uitgeweken militairen. Een verdere indicatie voor de hulpbereidheid vormt het gegeven dat er geen aanwijzingen worden gevonden dat er in Amsterdam of elders in het land extreem hoge huurprijzen worden gevraagd. Hoofdcommissaris Roest van Limburg karakteriseert in 1914 de houding van de bevolking aanvankelijk als “zeer sympathiek, by sommige personen op het overdrevene af”. Wel constateert hij dat er na enige tijd een kentering is opgetreden, maar dat die niet heeft geleid tot “een bepaald antipathieke houding”.

Sommige auteurs, onder andere Leenders (1993, p. 175; 1998, p. 224), stellen dat de onvoorwaardelijke toelating van (Belgische) vluchtelingen uit oogpunt van medemenselijkheid, zoals in de troonrede van 1914 bekend gemaakt, materieel betekent dat de Vreemdelingenwet vanaf die datum geheel buiten werking is gesteld. Die bewering vindt geen ondersteuning in het gepresenteerde materiaal. Dit laat overduidelijk zien dat de Vreemdelingenwet gedurende de gehele periode een belangrijke grondslag blijft voor de autoriteiten om toezicht te houden op vreemdelingen en deze toegang tot het land te weigeren of hen te verwijderen uit een bepaalde delen van het land.

Het uit Nederland weren van armlastige vreemdelingen is een belangrijke drijfveer geweest om in 1849 een Vreemdelingenwet in te voeren (Leenders 1998). We zien dat in de periode 1914-1918 deze drijfveer nog steeds een rol speelt. De leefomstandigheden van buitenlanders lopen sterk uiteen en zijn in de praktijk afhankelijk van hun politieke status en hun economische of maatschappelijke positie (De Roodt 2000). De ontvangst met open armen geldt vooral Belgische vluchtelingen die in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien en zonder al teveel problemen onderdak vinden bij particulieren. De autoriteiten in het algemeen maken zich niet alleen druk over hoe vluchtelingen zonder middelen van bestaan aan onderdak geholpen kunnen worden en wie daarvoor verantwoordelijk is, maar vooral om wie er opdraait voor de kosten van verblijf, eten en transport.

Het ontbreken van middelen van bestaan blijft een belangrijke grond om vreemdelingen de toegang te weigeren, zoals blijkt uit de voorbeelden van de Duitsers Plehn en Lubach eind 1914. Het weren van vluchtelingen uit het gebied van de Stelling van Amsterdam wordt in oktober 1914 zelfs expliciet niet van toepassing verklaard op “vluchtelingen die voldoende middelen van bestaan hebben”, wat erop wijst dat geldgebrek als een grotere bedreiging wordt gezien als het hebben van een andere nationaliteit dan de Nederlandse. Ook ten aanzien van ontsnapte krijgsgevangenen is het kunnen voorzien in het eigen levensonderhoud bepalend voor de wijze waarop ze worden behandeld. Krijgsgevangenen met voldoende bestaansmiddelen worden ongemoeid gelaten; voor armlastige krijgsgevangenen wordt contact gezocht met hun consulaat en totdat voor hen een oplossing is gevonden, worden zij met toestemming van de regering ondergebracht in een goedkoop kosthuis.

Voor de hoofdcommissaris van politie geldt het ontbreken van middelen van bestaan als een belangrijke reden om vreemdelingen de toegang tot het land of de stad te weigeren, waarbij naast kostenoverwegingen ook de vrees speelt dat het ontbreken van bestaansmiddelen zal leiden tot crimineel gedrag. Om die reden reageert de hoofdcommissaris fel wanneer hij de indruk heeft dat vreemdelingen en

vooral deserteurs van elders in het land naar Amsterdam worden afgeschoven. Zo wijst hij in januari 1917 een verzoek van de politie van Harderwijk af om een Belgische deserteur in Amsterdam toe te laten en maakt hij in februari 1917 bezwaar tegen het naar Amsterdam laten reizen van drie Duitse deserteurs uit Venlo en twee uit Eindhoven, omdat zij in Amsterdam geen uitzicht hebben op werk. Dit overigens tot ongenoegen van de Opperbevelhebber, die niet wil dat mensen die om veiligheidsredenen worden weggestuurd uit het gebied waar de staat van beleg geldt, door de bestuurlijke autoriteiten daarheen worden teruggestuurd. De minister van Binnenlandse Zaken kiest de zijde van de Opperbevelhebber en bepaalt dat er een kamp ('toevluchtsoord') zal worden ingericht voor lastige en gevaarlijke elementen en dat hangende de bouw van het kamp geen verwijderde personen mogen worden teruggestuurd naar het gebied waar de staat van beleg geldt. Vanaf zomer 1917 worden armlastige deserteurs ondergebracht in het kamp in Bergen waar een streng regiem geldt (De Roodt 2000).

4.2 De hoofdcommissaris en de autoriteiten

Zoals in het inleidend hoofdstuk is gesteld moet de hoofdcommissaris – in zijn hoedanigheid van hoofd van de plaatselijke politie belast met de uitvoering van de Vreemdelingenwet – in de periode 1914-1918 opereren in een context die om een aantal redenen complexer is dan in de periode ervoor en erna. De neutraliteitspolitiek van de regering en de daarbij behorende neutraliteitsverklaring, de algehele mobilisatie van de strijdkrachten, de staat van beleg in delen van het land en de grote aantallen vreemdelingen op Nederlandse bodem leiden tot gezagsvermenigvuldiging.

De hoofdcommissaris heeft niet alleen te maken met de ministeries van Binnenlandse Zaken en van Justitie, zoals gebruikelijk, maar ook met de ministeries van Oorlog en van Buitenlandse Zaken, die belangrijke spelers zijn met betrekking tot het onderbrengen (interneren) van buitenlandse militairen en het onderhouden van de relaties met de betrokken mogendheden en hun diplomatieke vertegenwoordigingen. Daar komt nog bij dat ook de militaire autoriteiten op de voorgrond treden. Zoals we hebben gezien gaat het daarbij de commandant van de Stelling Amsterdam en incidenteel om commandanten van kampen voor geïnterneerden, krijgsgevangenen en deserteurs, en *last but not least* om de Opperbevelhebber van de strijdkrachten, generaal Snijders.

De toename van het aantal autoriteiten draagt op zichzelf al bij aan de complexiteit: er zijn meer spelers op het veld die de politie aanwijzingen geven en/of de politie vragen om informatie. Van dit laatste getuigt het gegeven dat niet alleen de minister van Binnenlandse Zaken via de bestuurlijke lijn (minister -> commissaris van de Koningin -> burgemeester) opgave vraagt van aantallen in Amsterdam verblijvende vluchtelingen, maar ook de commandant van de Stelling Amsterdam. Zijn bemoeienis beperkt zich bovendien niet tot de vraag naar aantallen vreemdelingen, maar reikt verder dan vanuit militair oogpunt verwacht kan worden. Want, begin september 1914 informeert hij bij de hoofdcommissaris naar de maatregelen die in Amsterdam zijn getroffen om schepen en treinen bij aankomst te controleren op de

aanwezigheid van vreemdelingen. De aanleiding tot dit verzoek lijkt te liggen in een vraag van de Opperbevelhebber naar de behandeling van een Russisch onderdaan, die – zo valt af te leiden uit de woorden van de hoofdcommissaris – tot een klacht bij de Opperbevelhebber had geleid.

Antonie Röell (1864-1940), burgemeester van Amsterdam 1910-1915, daarna commissaris van de Koningin in Noord-Holland (Beeldbank Amsterdam)

Een in het oog springend voorbeeld is de interventie van minister van Buitenlandse Zaken, Loudon, in augustus 1914 met betrekking tot het innemen van paspoorten van Amerikaanse staatsburgers door de Amsterdamse politie na een ‘informele’ klacht van de ambassadeur. Ook rond het al dan niet toelaten tot Nederland van de Duitser Plehn in dezelfde periode is er sprake van een interventie van de kant van de regering. De hoofdcommissaris wordt verzocht de uitwijzing van Plehn op te schorten “in het belang van de internationale verhoudingen”.

Meer autoriteiten met elk hun eigen invalshoek en belangenpositie maken de kans groter dat uitvoeringsorganisaties als de politie te maken krijgen met strijdige instructies van hogerhand. Dat geldt zeker voor de periode waarover we spreken. Van een eenduidig regeringsbeleid is nog maar weinig sprake en de lokale autoriteiten worden verondersteld oplossingen te vinden voor problemen die in latere jaren tot de verantwoordelijkheid van de regering zouden worden gerekend, zoals de opvang van de Belgische vluchtelingen (Leenders 1993, p. 258).

Tegelijkertijd geven tegenstrijdige instructies uitvoeringsorganisaties een zekere ruimte: ze kunnen de verschillende autoriteiten tegen elkaar uitspelen. In het hiervoor aangehaalde voorbeeld van de bemoeienis van het militair gezag met de uitvoering van de Vreemdelingenwet in Amsterdam laat de hoofdcommissaris dan ook niet na om in zijn antwoord te vermelden dat zijn handelwijze in overeenstemming is met de instructies van de minister van Binnenlandse Zaken. Kort hiervoor is er min of meer sprake van het omgekeerde. Als de minister van Justitie begin september 1914 het besluit van de hoofdcommissaris om de Duitser Lubach wegens gebrek aan middelen van bestaan niet tot het land toe te laten vernietigt, verweert de hoofdcommissaris zich door te stellen dat zijn besluit rekening hield met de wensen van de commandant van de Stelling van Amsterdam.

De instructies van de autoriteiten aan de uitvoeringsorganisatie zijn niet altijd even helder, waardoor er veel ruimte blijft voor interpretatie. Het meest besproken voorbeeld is ongetwijfeld de instructie om 'met zachte drang' te bevorderen dat Belgische vluchtelingen huiswaarts keren van minister van Binnenlandse Zaken, Cort van der Linden. Waar in Amsterdam 'zachte drang' wordt ingevuld met het aanplakken van de circulaire van de minister in doorgangshuizen, worden in Harderwijk Belgische vluchtelingen de gemeente uitgezet (Leenders 1993, p. 141).

Een ander voorbeeld van onheldere of tegenstrijdige instructies vormt de geheime brief van de procureur-generaal, namens de minister van Justitie, aan de hoofdcommissaris van 13 september 1918 waarin wordt gesteld dat buitenlandse kinderen die in het bezit zijn van een gezondheidsverklaring, in afwijking van het regeringsbeleid, toch tot Nederland mogen worden toegelaten. De hoofdcommissaris reageert dat hem geen officiële instructies bekend zijn dat kinderen uit het buitenland dienden te worden geweerd en hij vraagt nadere instructies met betrekking tot buitenlandse kinderen zonder gezondheidsverklaring, die verblijven bij gezinnen in de stad. Pas na ruim een maand komt er antwoord dat de minister van Buitenlandse Zaken aan de minister van Justitie heeft laten weten dat deze kinderen ongemoeid kunnen worden gelaten.

Het ontbreken van heldere instructies maakt dat uitvoeringsorganisaties moeten handelen naar eigen inzicht, waarbij niet altijd duidelijk is wat de wettelijke grondslag voor dat handelen is. De handelswijze rond deserteurs vormt hiervan een voorbeeld. Als de ministers van Oorlog en Justitie in augustus 1915 bij de politie aandringen op een milde toepassing van de Vreemdelingenwet in de zin dat deserteurs niet worden uitgezet naar het land waarvoor zij legerdienst vervulden, verklaart de hoofdcommissaris dat er in Amsterdam al zo wordt gehandeld en dat dit zou moeten worden gecontinueerd. Daarbij moet wel een kanttekening worden geplaatst. Als de procureur-generaal bijna vijf maanden later op deze zaak terugkomt met de mededeling dat de Amsterdamse handelswijze niet in strijd is met de Vreemdelingenwet, omdat die wet niet de verplichting oplegt tot uitzetting van niet-toegelaten vreemdelingen, is de sfeer in Amsterdam blijkbaar omgeslagen. Vanwege de toename van het aantal deserteurs of mensen die claimen deserteur te zijn, is de hoofdcommissaris dan de mening toegedaan dat de betrokkenen zouden moeten worden geïnterneerd om te voorkomen dat ze zich aan misdaden schuldig maken.

4.3 Praktische bezwaren

Wat de aangehaalde voorbeelden bij elkaar laten zien is dat uitvoerend politiewerk eigenlijk nooit het simpelweg uitvoeren van een opdracht van hogerhand betreft, zelfs niet als die instructies aan duidelijkheid niets te wensen zouden overlaten. Van een 'blind' handhaven van de wet is dan ook vrijwel nooit sprake. Het handhaven van de rechtsorde of, anders geformuleerd, het bewaken van de ordelijke gang van zaken in de publieke ruimte ('op straat') betekent eerder dat de politie met de wet als basis oplossingen zoekt voor de problemen die zich aandienen.

Bij het bedenken van oplossingen kan de politie als uitvoeringsorganisatie niet voorbijgaan aan praktische bezwaren. Hierbij gaat het in de eerste plaats om vragen

met betrekking tot capaciteit: zijn er voldoende mensen en middelen beschikbaar? Dat speelt vrijwel onmiddellijk na het uitbreken van de oorlog en de komst van de eerste vluchtelingen naar Amsterdam. Voor het controleren van per trein aankomende reizigers moet een beroep worden gedaan op particulier initiatief: de door studenten opgerichte Bond van Orde ondersteunt de inspecteurs van politie bij hun controlewerkzaamheden op de stations, wat – zoals we hebben gezien – niet altijd vlekkeloos verloopt. Capaciteitsproblemen treden ook aan het licht als het gaat om het medisch laten beoordelen van vreemdelingen. Het begeleiden van mensen van en naar de medische faciliteiten en hun bewaking in die faciliteiten legt een grote beslag op dienders. Dat noodzaakt tot creatieve oplossingen als het in dienst nemen van gepensioneerde politieagenten door de gemeentelijke gezondheidsdienst.

Praktische bezwaren bij het opvolgen van instructies van hogerhand zien we ook ten aanzien van het controleren van het uitreizen van Belgen naar Engeland. De neutraliteitsverklaring gebiedt dat er wordt opgetreden tegen werving van vrijwilligers door strijdende partijen en om die reden wenst de regering dat wordt gecontroleerd of Belgische diplomatieke vestigingen niet fungeren als ‘aanwervingsbureaus’. Die controle blijkt praktisch onuitvoerbaar omdat de consulaten meestal gevestigd zijn in een bedrijfsverzamelgebouw waar dagelijks vele bezoekers in- en uitlopen zonder dat duidelijk is wie zij bezoeken en waarom. Dat is door observatie voor de deur niet vast te stellen, maar het staandhouden en ondervragen van alle bezoekers mist waarschijnlijk een wettelijke grondslag en zou bovendien tot capaciteitsproblemen bij de politie hebben geleid.

In de tweede plaats speelt de afhankelijkheid van andere partijen een rol. Om bij het eerdere voorbeeld te blijven: hoeveel tijd de politie kwijt is met het medisch laten onderzoeken van vreemdelingen wordt sterk beïnvloed door de vraag of er een arts aanwezig is in de screeningsruimte of dat zijn komst moet worden afgewacht. Afhankelijkheid van andere partijen blijkt ook duidelijk uit de perikelen bij het uitzetten van vreemdelingen naar Duitsland in 1914: als men aan Duitse zijde ondanks het Vestigingsverdrag van 1907, praktische afspraken en zelfs speciale voorzieningen voor de overdracht toch niet wil meewerken, kan aan het besluit tot uitzetting geen gevolg worden gegeven. Nog nadrukkelijker komt de afhankelijkheid naar voren als Duitse politiekorpsen, waarmee voorheen rechtstreeks gegevens werden uitgewisseld op grond van bilaterale afspraken, wordt verboden deze werkwijze te continueren. Informatievragen kunnen dan alleen nog via de diplomatieke weg worden ingediend, wat zoveel vertraging oplevert dat dit in de uitvoering van het vreemdelingtoezicht een nauwelijks werkbaar alternatief is.

In de derde plaats moeten we ons realiseren dat alles wat wordt uitgedacht vrijwel altijd een tegenbeweging uitlokt. Hoe creatief de oplossing ook moge zijn, er zullen altijd lieden zijn die onvolkomenheden weten te vinden en te benutten. Zo is het aannemelijk dat er mensen misbruik hebben gemaakt van het feit dat deserteurs niet worden uitgezet. Door zich ten onrechte als deserteur te presenteren, zijn zij gevrijwaard van uitzetting als niet-toegelaten vreemdeling. Mogelijk heeft dit laatste er ook toe bijgedragen dat Roest van Limburgs houding ten aanzien van deserteurs na verloop van tijd verandert en hij er bij de regering op aandringt om deserteurs niet langer ongemoeid te laten, maar deze net als de militairen van de strij-

dende partijen onder te brengen in interneringskampen. Een oproep, die uiteindelijk weerklink heeft gevonden met de inrichting van kamp Bergen voor deserteurs.

4.4 Verleden en heden

Hoewel het verleidelijk is de vluchtelingenproblematiek van toen te vergelijken met die van nu, zijn er duidelijk meer verschillen dan overeenkomsten. De toestand van de wereld is nu een totaal andere: vluchtelingen komen niet langer uit Europa, het karakter van de overheid is ingrijpend veranderd en dat geldt evenzeer voor de politiek. Toch zijn veel onderwerpen van een eeuw geleden zeer herkenbaar. Juist het gegeven dat de omstandigheden fundamenteel verschillen, maakt een vergelijking tussen toen en nu interessant.

Het vergroten van inzicht in de aard van de politiefunctie is gebaat bij kijken wat er gebeurt als de omstandigheden anders zijn. Dat kan door vergelijkend onderzoek, waarbij wordt gekeken naar andere 'plaatsen' (gemeenten, regio's, landen), naar andere 'tijden', of naar 'mogelijke toekomstige plaatsen en tijden' in bijvoorbeeld scenariostudies. Scenariostudies zijn van belang, maar het voordeel van empirisch vergelijkend onderzoek – naar plaats of tijd – is dat we meer zicht krijgen op hoe ideeën praktisch uitwerken, inclusief de altijd optredende onbedoelde en onvoorziene gevolgen en met inbegrip van de betekenis van specifieke omstandigheden, instituties en – uiteindelijk – mensen.

Het reflecteren op de eigen functie door tijd en plaats te variëren, leidt ook tot een sterker besef van hoezeer wat we nu doen tijd en plaatsgebonden is en tegelijkertijd alleen kan worden begrepen door het heden te plaatsen in de historische ontwikkeling (Neustadt en May 1986). Wie de Nederlandse politie vandaag wil begrijpen, kan dat niet zonder ook te begrijpen waar zij vandaan komt. En die lijnen zijn vaak langer dan men in eerste instantie geneigd is aan te nemen. Teruggrijpend op de vlammende betogen van hoofdcommissaris Roest van Limburg: de bepleite maatschappelijke integratie van de politie is ook nu nog een belangrijk bestanddeel van wat de Nederlandse politie is en wil zijn.

Bijlage 1. Secties en afdelingen van het Amsterdamse korps

In tabel 1 zijn de secties en afdelingen van het korps in de periode 1914-1918 weergegeven en de bijbehorende politiebureaus. Dit overzicht is gemaakt op basis van informatie in de documenten van de Vreemdelingendienst, in berichten in dagbladen uit de periode, geraadpleegd via www.delpher.nl op 7 april 2016, en op gegevens in de Beeldbank van het Stadsarchief Amsterdam.

Sectie	Afdeling	Bureau(s)
1e	1e	OZ Voorburgwal 274 (de voormalige Sint Pietershal)
	2e	Singel 455-457
2e	1e	Jonas Daniël Meijerplein 1
	2e	Kattenburgerstraat 19
3e	1e	Leidseplein
	2e	Westermarkt - Lauriergracht 116 (nov. 1915)
	3e	Reyer Anslostraat - Overtoom 449 (juli 1915)
4e	1e	Westerstraat 106
	2e	Marnixstraat 148 (Raampoort)
5e	1e	Stadhouderskade 115
	2e	Muiderpoort
	3e	Nieuwe Tolstraat 5 (= Pieter Aertszstraat)
6e	1e	Warmoesstraat 48 (met posthuis Tolhuisweg)
	2e	Spaarndammerstraat 100

Tabel 1. Secties, afdelingen en bureaus van de Amsterdamse politie

In 1918 wordt een zevende sectie ingesteld met als bureau Muiderpoort (was 5e sectie). Ook wordt een nieuw afdelingsbureau voorzien voor 'de overzijde van het IJ' (Amsterdam-Noord). Na 1918 wordt het aantal secties uitgebreid naar tien, later – vanwege de gebiedsuitbreiding van de gemeente door annexatie van randgemeenten – naar 13.

Bijlage 2. Aantallen vreemdelingen in Amsterdam in 1916

Tabel 2 is een weergave van drie handgeschreven tabellen die op 1 mei en 15 mei 1916²⁸³ door de hoofdcommissaris verstrekt zijn aan de commandant van de Stelling van Amsterdam in antwoord op diens verzoek van 26 april 1916 namens de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht²⁸⁴ om opgave van vreemdelingen die sinds 1 augustus 1914 in Amsterdam verblijven. De gegevens zijn overeenkomstig de wens van de Opperbevelhebber gesplitst in mannen en vrouwen (ongeacht leeftijd) en kinderen van 15 jaar en jonger (ongeacht sekse), en de nationaliteiten zijn gegroepeerd naar de twee oorlogvoerende blokken. De kolomtotalen ontbreken in de oorspronkelijke opgave.

De gegevens zijn opgemaakt per 8 april 1916. De drie hoofdkolommen (I, II, III) komen overeen met de drie oorspronkelijke tabellen. Kolom I “Belgische uitgewekenen” geeft het totaal aan uit België afkomstige vreemdelingen aan, uitgesplitst naar nationaliteit. De eerste cel van de tabel laat dus zien dat er zich in Amsterdam 20 uit België afkomstige Russische mannen (ongeacht leeftijd) hebben gevestigd. Kolom II “In BR ingeschreven” bevat de aantallen vreemdelingen die zijn opgenomen in het Bevolkingsregister van Amsterdam. Deze getallen zijn inclusief vreemdelingen die met een Nederlandse vrouw zijn getrouwd, kinderen hebben uit dat huwelijk die in Nederland zijn geboren en “vreemde” vrouwen die met Nederlanders zijn getrouwd. Kolom III “Totaal” is de optelling van de kolommen I en II.

In het materiaal bevindt zich nog een tweede handgeschreven tabel waarvan niet geheel duidelijk is wat daarin is weergegeven. Mogelijk betreft dit registraties van de Vreemdelingendienst zelf. De tabel is hierna weergegeven als tabel 3. De kolomtotalen zijn toegevoegd.

Wat tabel 3 laat zien is het grote aantal verschillende nationaliteiten waarmee men in de periode 1910-1916 in Amsterdam te maken heeft. Ook wordt duidelijk dat Duitsers onder de vreemde nationaliteiten in de meerderheid zijn en, ten slotte, is zichtbaar dat het aantal Belgen in 1914 meer dan verdubbelt ten opzichte van het gemiddelde van de voorgaande jaren en van 1914 naar 1915 zelfs met een factor van ruim 2,5 toeneemt.

²⁸³ Letter G 2906.

²⁸⁴ Sectie I No. 16918 Geheim.

8 april 1916	I Belgische Uitgewekenen			II In BR ingeschreven			III Totaal		
	Mannen	Vrouwen	Kinderen	Mannen	Vrouwen	Kinderen	Mannen	Vrouwen	Kinderen
Rusland	20	9	3	131	87	48	151	96	51
Engeland	2	1		44	37	12	46	38	12
Frankrijk	5	3		41	46	13	46	49	13
Italië				27	13	3	27	13	3
België	1617	1797	810	354	306	115	1971	2103	925
Servië									
Montene- gro									
Portugal				1	1		1	1	
Duitsch- land	13	11	5	372	419	103	385	430	108
Oostenrijk	28	15	8	264	106	44	292	121	52
Bulgarije				1	2	1	1	2	1
Turkije	1	1		9	4	1	10	5	1
Japan									
Totaal	1686	1837	826	1244	1021	340	2930	2858	1166

Tabel 2. Aantallen vreemdelingen in Amsterdam per geselecteerde nationaliteit.

	1910	1911	1912	1913	1914	1915	t/m 1 juni 1916
Duitschland	337	331	358	440	389	304	146
Frankrijk	25	11	19	14	17	22	9
Belgie	45	44	64	54	107	275	59
Oostenrijk	25	21	27	40	58	139	85
Rusland	20	18	20	25	33	46	18
Amerika	5	10	6	8	5	11	5
Italie	11	6	6	8	5	11	5
Denemarken	2	4		3	5	1	2
Noorwegen	1	2	2	1			1
Zweden	5	2	4	4	4	5	3
Spanje	1		1		2	6	1
Bulgarije				1	1	1	
Zwitserland	12	5	6	19	13	16	11
Japan	1				1		
Servie	1			1			
Griekenland	1		1	1			1
Rumenie		1				3	2
Turkije			3		4	7	3
Luxemburg			1	2	2	2	4
China			1	1	3	4	2
Argentinië				1			
Mexico					1		1
Portugal							4
Chili							1
Brazilië							1
Zonder nationaliteit	2			4	4		2
Totaal	494	455	519	627	654	853	366

Tabel 3. Aantallen vreemdelingen per jaar naar nationaliteit.

Literatuur

- Abbenhuis, Maartje M. (2006), *The Art of Staying Neutral. The Netherlands in the First World War, 1914-1918*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Banton, Michael (1964), *The Policeman in the Community*. New York: Basic Books.
- Bittner, Egon (1970), *The Functions of the Police in Modern Society: a review of background factors, current practices, and possible role models*. Chevy Chase, Md: National Institute of Mental Health, Center for Studies of Crime and Delinquency.
- Bruntz, George G. (1938), *Allied Propaganda and the Collapse of the German Empire in 1918*. Stanford, Ca: Stanford University Press.
- Creyghton-Walraven, H.A. (1990), *Belgische vluchtelingen in Amsterdam ten tijde van de Eerste Wereldoorlog*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Utrecht.
- Dijk, Auke van (2016), 'Why localism matters in a globalising world. Consequences for people and organisational development', paper gepresenteerd op de *Scottish International Policing Conference*, Edinburgh, 10 November 2016.
- Dijkink, G. (1987), *Politie en omgeving. Kennis en beleid rond de criminaliteit in Amsterdam*. Academisch proefschrift, Universiteit van Amsterdam.
- Geuljans, R.M.A.A. (1938), *De rechtspositie van den vreemdeling in Nederland*. Academisch proefschrift Maastricht, geraadpleegd via: http://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/107615/-mmubn000001_048595225.pdf?sequence=1 op 26 november 2016.
- Heuvel-Strasser, E.A. van den (1986), 'Vluchtelingen zorg of vreemdelingenbeleid. De Nederlandse overheid en de Belgische vluchtelingen, 1914-1915', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 99, p. 184-204.
- Kraaijestein, Martin (2001), *Nederland in de Eerste Wereldoorlog, Lokale noden en lokaal beleid in Nederland 1914 -1918* van <http://www.wereldoorlog1418.nl/lokale-noden/#011> op 26 november 2016.
- Kruizinga, Jaap (2002), *Het XYZ van Amsterdam*. Amsterdam Publishers.
- Leenders, Marij (1993), *Ongenode gasten. Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid, 1815-1938*. Hilversum: Verloren.
- Leenders, Marij (1998), 'Spanningen tussen stad en staat: De centralisatie van het vreemdelingenbeleid in de periode 1815-1940', *Migrantenstudies* 14, nr. 4, p. 222-231.
- Linden, Jaap van der (1989), 'De ontwikkeling van het Amsterdamse politieapparaat', in: *Criminaliteit in de negentiende eeuw*. Hollandse Studiën 22. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Maat, Johri (2004), 'Het kabinet en de vluchtelingen van de Eerste Wereldoorlog', *Openbaar Bestuur*, juni/juli 2004, p. 15-18.
- Meershoek, Guus (2007), *De geschiedenis van de Nederlandse politie. De Gemeentepolitie in een veranderende samenleving*. Amsterdam: Boom.
- Meershoek, Guus (2011), 'De stad onder toezicht. Het gezag over de openbare ruimte 1878-1918', in: Rooy, P. de (red.), *Waakzaam in Amsterdam*. Amsterdam: Boom, pp. 295-360.

- Moeyes, Paul (2011), *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Mrofcynski, Wouter (2014), *Niet voor en niet tegen. De rol van oorlogsvluchtelingen in het proces van nationale identiteitsvorming tijdens de Eerste Wereldoorlog in Nederland*. Bachelorscriptie, Universiteit van Utrecht; <http://theses.ubn.ru.nl/bitstream/handle/123456789/450/Mrofcynski,%20-W.S.H.-%204156218%20-25-08-2014.pdf?sequence=1>.
- Neustadt, Richard E. & Ernest R. May (1986), *Thinking in Time: The Uses of History for Decision-Makers*. Free Press.
- Pöckling, Louk en Maria Schrover (2002), 'Registers van verstrekte en geweigerde reis- en verblijfspassen (1849-1932)', *Broncommentaren* 5, Huygens ING.
- Politie in ontwikkeling. Visie op de politiefunctie* (2015), Werkgroep Visie op de politiefunctie, Raad van Hoofdcommissarissen. Den Haag: Nederlands Politie Instituut.
- Riet, Frank van (z.j.), *T'Uwen Dienst. De geschiedenis van de politie in Nederland vanaf de Middeleeuwen tot de Tweede Wereldoorlog*. Schiedam: Scriptum.
- Roest van Limburg, Th. M. (1914), 'Sociologische fragmenten', *De Gids*, Jg. 78.
- Roest van Limburg, Th. M. (1915), 'Sociologische fragmenten. Sociale psychologie', *De Gids*, Jg. 79.
- Roest van Limburg, Th. M. (1917), *Ons Volkskarakter. Een Studie in Volkspychologie*. Amsterdam: S.L. van Looy.
- Roodt, E. de (2000), *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek. Tevens in verkorte vorm: *Oorlogsgasten in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*; <http://collectie.legermuseum.nl/sites/strategie/content/i004529/-arma35%20oorlogsgasten%20in%20nederland.pdf>.
- Rooy, P. de (red.) (2011), *Waakzaam in Amsterdam*. Amsterdam: Boom.
- Vogel, Jaap (2009), *Cultuur en migratie in Nederland. Nabije vreemden. Een eeuw wonen en samenwonen*; http://www.dbnl.org/tekst/voge024cult01_01/-colofon.htm.
- Wetering, Maaike van de (2006), *De Nederlandse neutraliteit op de proef gesteld door de Belgenkwestie. Berichtgeving in de NRC en het Volk 1914-1918*. Doctoraalscriptie, Universiteit van Utrecht.
- Wilson, James Q. (1968), *Varieties of Police Behavior. The Management of Law and Order in Eight Communities*. Cambridge: Harvard University Press.

Websites

De Eerste Wereldoorlog in Nederland	www.eerstewereldoorlog.nu/nederland-wo1/
Delpher - Boeken Kranten Tijdschriften	www.delpher.nl/
Geheugen van Nederland	www.geheugenvannederland.nl/
Stadsarchief Amsterdam	www.amsterdam.nl/stadsarchief/
Wikipedia	https://nl.wikipedia.org/

Verantwoording afbeeldingen

- Omslag: Belgische vluchtelingen op het Damrak in de Eerste Wereldoorlog. H.J. Witters. Collectie Stadsarchief Amsterdam. Beeldbank Amsterdam.
- Pagina 8: Th. M. Roest van Limburg (28-04-1864 / 02-04-1935), Hoofdcommissaris van politie 1914-1919. Collectie Stadsarchief Amsterdam. Beeldbank Amsterdam.
- Pagina 13: Mobilisatie 1914. Carel Eijgenraam (1874-1961). Collectie Stadsarchief Amsterdam. Beeldbank Amsterdam.
- Pagina 18: Hoofdbureau Van Politie, Oudezijds Achterburgwal 185. Collectie Stadsarchief Amsterdam. Beeldbank Amsterdam.
- Pagina 23: Adrianus Rutger Ophorst (24-09-1857 / 18-05-1928), Commandant Stelling Amsterdam. Internationaal Persfoto Bureau N.V. Collectie Stadsarchief Amsterdam. Beeldbank Amsterdam.
- Pagina 26: Belgische oorlogsvluchtelingen in Nederland. Een trein met vluchtelingen is aangekomen op het Centraal Station. Bernard F. Eilers. Collectie Archief van de Tijdelijke Afdeling en Centrale Commissie voor de Belgische Uitgewenen. Beeldbank Amsterdam.
- Pagina 28: Groepsportret van leden en medewerkers van het Comité tot hulp aan de Belgische vluchtelingen, gehuisvest en verzorgd in de Beurs voor de Diamanthatel te Amsterdam in het oorlogsjaar 1914. Collectie Stadsarchief Amsterdam. Beeldbank Amsterdam.
- Pagina 32: Belgische oorlogsvluchtelingen in Nederland. Verblijfplaats van Belgische vluchtelingen in een goederenloods op de IJkade (Javakade-Sumatrakade). Foto uit album V van de Amsterdamsche Politie, samengesteld door Hoofdcommissaris H.S. Hordijk. Beeldbank Amsterdam.
- Pagina 38: De uitspanning Tolhuis, Buiksloterweg 7 met op de voorgrond de voorhaven van het Noordhollandskanaal. Tekenaar H.M.J. Misset (Herman; 1875-1958). Collectie Stadsarchief Amsterdam. Beeldbank Amsterdam.
- Pagina 44: De Effectenbeurs van architect J.Th.J. Cuypers op Beursplein 5-9. Collectie Stadsarchief Amsterdam. Beeldbank Amsterdam.
- Pagina 58: H.G. Ringeling (1856-1931). Directeur van de Gemeentelijke Gezondheidsdienst. Vereenigde Fotobureaux N.V. Collectie Stadsarchief Amsterdam. Beeldbank Amsterdam.
- Pagina 64: Eerste Helmersstraat 104. Buitengasthuis. Later: toevlucht voor onbehuisden. Voorgevel. Met in de tuin monument voor Jonker, stichter van Hulp voor Onbehuisden, HVO. Internationaal Persfoto Bureau N.V. Collectie Stadsarchief Amsterdam. Beeldbank Amsterdam.
- Pagina 66: Zeeburg. Ziekenhuis gebouwd als quarantaine-inrichting;. Uitgave P.C.E. Bonnet, Orteliusstraat 87, Amsterdam. Collectie Stadsarchief Amsterdam. Beeldbank Amsterdam.
- Pagina 76: Mr. Dr. Antonie Röell (1864-1940). Burgemeester van Amsterdam. Atelier J. Merkelbach. Collectie Atelier J. Merkelbach. Beeldbank Amsterdam.

Over de auteurs

Frank Hoogewoning is werkzaam als secretaris van de Politieonderwijsraad in Den Haag. Daarvoor werkte hij als strategisch adviseur bij de Politie Amsterdam en het Nederlands Politie Instituut. Aandachtspunten in zijn werk zijn politiebesteding, basispolitiezorg en handhaving, openbare orde, overlast, ongelijkwaardigheid, ondermijning, leiderschap(sonderwijs), diversiteit, samenwerking en wijkagenten. Eerder werkte hij in de sector sociale zekerheid en aan de Universiteit van Amsterdam. Hij studeerde politieke geografie en promoveerde op het proefschrift “Van driehoeks-overleg tot wijkagent. De politie in overleg over sociale veiligheid in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag” (1993). Hij schreef verschillende artikelen over de politie en het politiewerk voor binnen- en buitenlandse media. In 2015 publiceerde hij samen met Auke van Dijk en Maurice Punch “What matters in policing. Change, values and leadership in turbulent times” uitgegeven door Policy Press in Bristol (VK).

Auke J. van Dijk is werkzaam bij de Politie als senior strategisch adviseur korpsleiding. Hij heeft een academische achtergrond in de internationale betrekkingen en internationale politieke economie. Hij werkte onder meer als strategisch adviseur bij de Raad voor het openbaar bestuur en als onderzoeker en consultant bij TNO Strategie Technologie en Beleid. Aandachtspunten in zijn werk zijn bescherming van kwetsbare groepen, diversiteit, samenwerking tussen veiligheidspartners (inclusief leiderschap) en de betekenis van de onderzoeks- en kennisfunctie op het veiligheidsdomein. Sinds 2012 is hij lid van de adviesraad van het Centre for Law Enforcement & Public Health (CLEPH) in Melbourne (Australië). Hij was nauw betrokken bij de organisatie van de tweede en derde internationale conferentie Law Enforcement & Public Health (Amsterdam 2014, 2016) en is bestuurslid van de in 2017 opgerichte Global Law Enforcement & Public Health Association (GLEPHA).

Met dank aan

Pieter-Jaap Aalbersberg, Kees Bangma, Job Cohen, Mark Deeleman, Edith Groen, Christa de Jager, Maria Klaassen, Frans Leijnse, Guus Meershoek en Rob van Wijn-gaarden.

Documenten van de Amsterdamse politie uit de periode 1914-1918 laten zien hoe tijdens de Eerste Wereldoorlog door de politie uitvoering is gegeven aan de Vreemdelingenwet (1849) en het Nederlandse neutraliteitsbeleid. In dit boekje wordt het materiaal gepresenteerd en daarmee wordt een beeld geschetst van de vraagstukken die zich voordeden, de dilemma's die deze met zich mee brachten en reacties hierop van de Amsterdamse politie, in het bijzonder haar hoofdcommissaris, Theo Roest van Limburg. Elke overeenkomst met heden-daagse gebeurtenissen berust op toeval. Of toch niet?